

**ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗΣ 200 ΧΡΟΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ**

* * *

Κωστής Κοκκινόφτας

Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου

**Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ «NOTIZIE DEL GIORNO» ΚΑΙ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ
1821 ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ**

Η σημασία της έκδοσης αρχειακών και αθησαύριστων πηγών

Από τη δεκαετία του 1970, κυρίως, και εξής έχουν δει το φως της δημοσιότητας πολλά ιστορικά έγγραφα, που αναφέρονται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878) στην Κύπρο, και είναι αξιοσημείωτο ότι έκτοτε αρκετοί ερευνητές επικέντρωσαν την προσοχή τους στην έκδοση οθωμανικών, γαλλικών, ιταλικών, ελληνικών, ακόμη και ισπανικών αρχείων, η αξιοποίηση των οποίων αναμένεται ότι θα συμβάλει στη συγγραφή μίας σύνθετης ιστορίας για τον τόπο. Το ίδιο συμβαίνει και με τις εκδόσεις των οδοιπορικών των ξένων περιηγητών, οι οποίοι επισκέφθηκαν το νησί και έζησαν από κοντά τις αγωνίες και τους αγώνες των Κυπρίων της εποχής. Τα τελευταία χρόνια έχουν εκδοθεί αυτοτελώς ή δημοσιεύτηκαν σε επετηρίδες και συλλογικούς τόμους αρκετά από τα οδοιπορικά αυτά, τα οποία έχουν εξαιρετική σημασία για την κατανόηση της κυπριακής κοινωνίας με τις πολλές αναφορές τους στον τρόπο ζωής και στις καθημερινές αντιξοότητες των υποδούλων. Εξίσου μεγάλης σπουδαιότητας για τη διασαφήνιση σημαντικών γεγονότων της περιόδου είναι και τα δημοσιεύματα του ευρωπαϊκού τύπου. Εφημερίδες, που κυκλοφορούσαν τότε στην Αγγλία, τη Γαλλία, την Ιταλία και αλλού, δημοσίευσαν κατά καιρούς άρθρα και μελέτες, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αποτυπώνουν με έντονα χρώματα τα δεινά του

ελληνικού πληθυσμού του νησιού. Ωστόσο, ο ανωτέρω τομέας δεν έχει μελετηθεί συστηματικά και τα αποτελέσματα είναι προς το παρόν πενιχρά¹.

Ανάμεσα στα άρθρα αυτά περιλαμβάνεται και ένα της εφημερίδας «Notizie del Giorno» της Ρώμης, το οποίο αναφέρεται στα γεγονότα του 1821 και παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Πρόκειται για ανυπόγραφο άρθρο - ανταπόκριση, που αποτελείται από τη σύνθεση δύο επιστολών και το οποίο εστάλη από τη Ζάκυνθο στις 8 Οκτωβρίου 1821, δηλαδή στις 26 Σεπτεμβρίου, σύμφωνα με το ημερολόγιο, που χρησιμοποιείτο την περίοδο αυτή στην «καθ' ημάς Ανατολή», αφού η διαφορά νέου και παλαιού ημερολογίου ήταν κατά τον 19ο αιώνα δώδεκα ημέρες. Οι δύο αυτές επιστολές είχαν σταλεί από τη Λάρνακα, πιθανότατα από κάποιο μέλος της εκεί ευρωπαϊκής παροικίας, και έφεραν ημερομηνία 16 και 22 Αυγούστου (4 και 10 Αυγούστου π.ημ.), ήταν δηλαδή πολύ κοντά στα γεγονότα της 9ης Ιουλίου. Το ανωτέρω άρθρο - ανταπόκριση δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες, στις 25 Οκτωβρίου και στις 2 Νοεμβρίου 1821 (13 και 21 Οκτωβρίου π.ημ.), και αποτελεί μία σπουδαία μαρτυρία για τα όσα διαδραματίστηκαν στο νησί τον Ιούλιο της χρονιάς εκείνης. Τα όσα δε περιγράφει επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές της εποχής, γεγονός που αντικατοπτρίζει την αξιοπιστία του.

Αναφορές στην κυπριακή βιβλιογραφία για το δημοσίευμα της ιταλικής εφημερίδας «Notizie del Giorno»

Εξήντα τέσσερα χρόνια ύστερα από την πρώτη δημοσίευσή του το άρθρο της ιταλικής εφημερίδας αναδημοσιεύτηκε χωρίς τίτλο και σε ελληνική μετάφραση από τον Ιταλό κάτοικο

1. Μερικά από τα άρθρα αυτά, που αφορούν στα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο, δημοσιεύτηκαν στον τόμο: Οικονόμου Παρασκευά Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστewος και της πατρίδος. Αρχείον Κειμένων*, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, Κύπρος 2009, σ. 324-354 (όπου παρατίθενται άρθρα ιταλικών εφημερίδων, μαζί με την ελληνική μετάφρασή τους), σ. 355-366 (άρθρο από αγγλική εφημερίδα, επίσης με την ελληνική μετάφρασή του).

της Λάρνακας Ιωάννη Ζώνη (†1896)² στην εφημερίδα της Λευκωσίας «Φωνή της Κύπρου», σε τέσσερις συνέχειες, από τον Μάιο έως τον Ιούνιο του 1885³. Αργότερα το ίδιο άρθρο, σε αγγλική μετάφραση από το πρωτότυπο κείμενο, δημοσιεύτηκε από τον Άγγλο αποικιακό αξιωματούχο Κλωντ Ντελαβάλ Κόμπαμ (Claude Delaval Cobham) στον τόμο «Excerpta Cypria», που εξέδωσε στο Λονδίνο, το 1908. Ο Κόμπαμ παρέθεσε και ένα σύντομο πρόλογο για τα γεγονότα του Ιουλίου του 1821, όπου αναφέρεται στις ημερομηνίες, κατά τις οποίες πρωτοπαρουσιάστηκε το άρθρο στη «Notizie del Giorno»⁴.

Στη συνέχεια είδε ξανά το φως της δημοσιότητας το 1937, όταν ο ιστοριοδίφης και εκδότης του περιοδικού «Κυπριακά Χρονικά», Νεοκλής Κυριαζής, το απέδωσε στην Ελληνική γλώσσα με βάση ιταλικό αντίγραφο, το οποίο περιλαμβανόταν στο χειρόγραφο Cirilli⁵. Ο Κυριαζής επισημαίνει στο κείμενό του και ορισμένα λάθη, στα οποία είχε υποπέσει ο Κόμπαμ, όπως την αναγραφή της λέξης Argonti ως κύριο όνομα αντί «άρχοντες», την αναφορά σε επίσκοπο Temetunda αντί Τριμυθούντος, τη λανθασμένη γραφή των ονομάτων

2. «Τὴν παρελθοῦσαν Τετάρτην ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν ἐνταῦθα, ἐν ἡλικίᾳ 65 ἐτῶν, ὁ Ἰωάννης Β. Ζώνη. Ὁ μακαρίτης, Ἰταλὸς τὸ γένος, ἀπεκατέστη ἐν Κύπρῳ ἀπὸ τεσσαρακονταετίας περίπου, διακριθεὶς κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα ἐπὶ εὐθύτητι, εὐλικρινείᾳ, ἀφιλοκερδεΐᾳ καὶ ἄκρα τιμιότητι ἐν ταῖς συναλλαγαῖς του. Νεαρός τὴν ἡλικίαν ἠγωνίσθη, κατὰ τὸ 1849, ὑπὲρ τῆς τότε μαχομένης πατρίδος του κατὰ τῶν Αὐστριακῶν, τιμηθεὶς ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεώς του διὰ τριῶν μεταλλίων. Κατὰ τὸ ἐν Κύπρῳ δὲ στάδιόν του ἐπέδειξε πλειστάκις αἰσθήματα φιλελληνικά. Ὁ θάνατος τοῦ μεταστάντος ἐλύπησε πάντας τοὺς γνωρίσαντας αὐτόν, οὗ τὴν ψυχὴν εἶθε νὰ κατατάξῃ ὁ Ὑψιστος ἐν σκηναῖς δικαίων!». Βλ. *Νέον Ἔθνος*, 3/15.2.1896.

3. Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, 11/23.5.1885, 18/30.5.1885, 25/6.6.1885, 8/20.6.1885.

4. Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, New York 1986, σ. 450-453.

5. Νεοκλή Κυριαζή, «Excerpta Cypria», *Κυπριακά Χρονικά* 13 (1937), σ. 249 (τα σχόλια), σ. 250-259 (το κείμενο και σχόλια). Η μετάφραση αυτή του Κυριαζή αναδημοσιεύτηκε στον τόμο: Π. Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχαίον Κειμένων*, ό.π., σ. 344-351.

ορισμένων προγραφέντων, όπως Zougrafa αντί Ζωγράφου, Cartellari αντί Κουρτελλαρίδη⁶, και άλλα. Σχολίασε επίσης διάφορα σημεία του κειμένου, επιμένοντας, κυρίως, σε σχετικές αναφορές, που εντοπίζονται σε έγγραφα του Γαλλικού προξενείου, τα οποία παλαιότερα είχε δημοσιεύσει στα «Κυπριακά Χρονικά».

Το 1971 ο Κύπρος Χρυσάνθης, εκδότης του περιοδικού «Πνευματική Κύπρος», εκτιμώντας, όπως σημείωνε στη σύντομη εισαγωγή του, την αξία, που έχουν τέτοια κείμενα για τη γνώση των ιστορικών γεγονότων, το αναδημοσίευσε από την εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου», ώστε να γίνει προσιτό στο ευρύ κοινό⁷. Παρόμοια αναδημοσίευση, με βάση, όμως, την αγγλική μετάφραση του Κόμπαμ, έγινε το 1995 από τον Άντρο Παυλίδη στο έργο του με τα κείμενα των ξένων περιηγητών για την Κύπρο⁸.

Ακολούθως το κείμενο της ιταλικής εφημερίδας, όπως παρατίθεται στη «Φωνή της Κύπρου», αναδημοσιεύτηκε και σχολιάστηκε, το 1997, από τον υπογράφοντα τον ανά χείρας τόμο⁹, ενώ στη συνέχεια γνώρισε ακόμη τέσσερις, τουλάχιστον, δημοσιεύσεις, το 2000, 2009, 2013 και 2015. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι η πρώτη από αυτές προέρχεται από αντιγραφή από

6. Στην πραγματικότητα, στον κατάλογο προγραφέντων περιλαμβάνονται προύχοντες, τόσο με το επώνυμο Κουρτελλάρης, το οποίο μετέγραψε κατά λανθασμένο τρόπο ο Κόμπαμ, όσο και με το επώνυμο Κουρτελλαρίδης, στο οποίο αναφέρεται ο Κυριαζής. Για τη συμπερίληψη αμφοτέρων, Κουρτελλάρη και Κουρτελλαρίδη, στον σχετικό κατάλογο βλ. Ιωάννη Θεοχαρίδη, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη οθωμανική πηγή», *Δωδώνη* 24 (1995) 74 [= Του ιδίου (επιμ.), *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ', *Νεώτερο Τμήμα*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 2001, σ. 335].

7. Κύπρου Χρυσάνθη, «Περί των εν Κύπρω κατά το 1821 διαδραματισθέντων», *Πνευματική Κύπρος* 12 (1971) 38-40.

8. Άντρο Παυλίδη, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, τ. Γ', Λευκωσία 1995, σ. 1102-1106.

9. Κωστή Κοκκινόφτα, «Η ιταλική εφημερίδα "Notizie del Giorno" και τα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο», *Πολιτιστική Κύπρος* 7 (1997) 11-22. Το σχετικό κείμενο αναδημοσιεύεται από τη «Φωνή της Κύπρου» στη συνέχεια της εργασίας μας.

το δημοσίευμα της «Φωνής της Κύπρου»¹⁰, ενώ οι υπόλοιπες από πιστή μετάφραση του πρωτότυπου φύλλου της «Notizie del Giorno»¹¹.

Τα προ της 9ης Ιουλίου 1821 γεγονότα σύμφωνα με την ιταλική εφημερίδα

Στην αρχή του δημοσιεύματος ο ανώνυμος επιστολογράφος αναφέρεται στο διάταγμα αφοπλισμού των κατοίκων, το οποίο εξέδωσε ο Τούρκος διοικητής του νησιού, λίγο μετά «τά άπαίσια συμβάντα εν Κωνσταντινουπόλει». Προφανώς με τη φράση αυτή εννοείται η εκτέλεση του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Ε' (γ' πατριαρχία: 1819-1821) και τριών άλλων Αρχιερέων, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνονταν και ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας (1791-1821) Αθανάσιος Καρύδης, που συνέβη στις 10 Απριλίου 1821, καθώς και οι διώξεις εναντίον των Χριστιανών κατοίκων κατά τις ημέρες που ακολούθησαν. Με βάση το διάταγμα αυτό, η παράδοση των όπλων, όπως των κυνηγετικών, αλλά και οποιουδήποτε τέμνοντος εργαλείου, πραγματοποιήθηκε στις 21 Απριλίου, όπως πληροφορούμαστε από εγκύκλιο, που εξέδωσε ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός (1810-1821) μία ημέρα αργότερα, με την οποία καλούσε τον λαό να πειθαρχήσει και όσους δεν είχαν ακόμη παραδώσει τα όπλα τους να συμμορφωθούν προς τις εντολές της Τουρκικής Διοίκησης¹².

10. Βλ. Ανδρέα Σοφοκλέους, «Δύο έγγραφα / ντοκουμέντα για τα τραγικά γεγονότα στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1821», *Κυπριακά Σπουδαί* 62-63 (2000) 251-258, όπου το κείμενο, που παρατίθεται επίσης προέρχεται από τη «Φωνή της Κύπρου».

11. Βλ. Π. Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχείον Κειμένων*, ό.π., σ. 332-343 (η μετάφραση έγινε από το πρωτότυπο από πατέρες της Μονής Μαχαιρά)· Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), *Η εκατόμβη της 9ης Ιουλίου. Ιστοριογραφική - Ποιητική - Εκκλησιαστική τεκμηρίωσις*, Λευκωσία 2013, σ. 5-15 (η μετάφραση έγινε από τον Γεώργιο Χατζηκωστή). Η τελευταία μετάφραση δημοσιεύτηκε επίσης στον τόμο: Γεώργιου Χατζηκωστή, *Από άλλη γλώσσα. Μεταφράσεις*, Λευκωσία 2015, σ. 27-31.

12. Γεώργιου Παπαχαλαράμπους, «Εγκύκλιος του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού αναφερομένη εις τα εν Κύπρω γεγονότα του 1821», *Κυπριακά Σπουδαί* 28 (1964) 179-180 [= Π. Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχείον Κειμένων*, ό.π., σ. 303-304].

Χαρακτηριστικό είναι ότι ως όπλα θεωρούνταν ακόμη και τα μαχαίρια των κρεοπωλών, ενώ από το διάταγμα δεν εξαιρέθηκαν ούτε οι Χριστιανοί των άλλων δογμάτων, όπως οι Φράγκοι, οι Αρμένιοι και οι Μαρωνίτες.

Ακολούθως περιγράφεται το περιστατικό της εύρεσης βαρελιού με πυρίτιδα σε δωμάτιο του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στη Λευκωσία και της διαφυγής του ατόμου, που το έκρυψε εκεί, κάποιου ονόματι Σάββα. Αντί αυτού οι Τούρκοι στρατιώτες συνέλαβαν τον εφημέριο του ίδιου ναού, Ιερομόναχο Λεόντιο, τον οποίο θεώρησαν ένοχο και αποκεφάλισαν δημόσια. Αν και στο άρθρο της ιταλικής εφημερίδας ο ανωτέρω Σάββας παρουσιάζεται ως λαϊκός, εντούτοις είναι πιθανόν να πρόκειται για κληρικό, ο οποίος υπηρετούσε την περίοδο αυτή στον ναό. Στο έμμεσο αυτό συμπέρασμα καταλήγουμε από το γεγονός ότι στον επίσημο οθωμανικό κατάλογο των προγραφέντων καταγράφεται κάποιος Ιερομόναχος Σάββας, ο οποίος διέφυγε τις σφαγές¹³.

Είναι ακόμη γνωστό ότι ανάμεσα στους κληρικούς, που υπηρετούσαν στις αρχές του 19ου αιώνα στον ναό της Φανερωμένης, περιλαμβανόταν και ομώνυμος κληρικός, ο οποίος υπέγραψε, στις 17 Ιανουαρίου 1808, μαζί με άλλους, το έγγραφο της δωρεάς 10.000 γροσίων από τον δραγομένο της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιο για τη συντήρηση του λεγόμενου «Ελληνομουσείου»¹⁴, που είχε ιδρυθεί τις μέρες εκείνες στη Λευκωσία, ύστερα από τη γενναία δωρεά 15.000 γροσίων από τον Ιερομόναχο Ιωαννίκιο¹⁵. Σίγουρα, όμως, ο διαφυγών τις σφαγές δεν ταυτίζεται με τον Οικονόμο της Αρχιεπισκοπής παπα-Σάββα, όπως αναφέρεται

13. Ιω. Θεοχαρίδη, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη οθωμανική πηγή», *ό.π.*, σ. 72 [= *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ', *ό.π.*, σ. 333].

14. Κωνσταντίνου Μυριανθόπουλου, *Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος, ο Διερμηνεύς της Κύπρου, 1779-1809, ήτοι συμβολαί εις την ιστορίαν της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1570-1878)*, Λευκωσία 1934, σ. 104.

15. Ιερώνυμου Περιστιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων. Από της Τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της Αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, Λευκωσία 1930, σ. 113-116· Λοΐζου Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, τ. Α', Λευκωσία 1930, σ. 88-92.

σε διάφορες σχετικές εργασίες¹⁶, εξάδελφο του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού και πατέρα των αγωνιστών Κυπριανού, Νικόλαου και Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτου (Θεόφιλου) Θησέα, αφού, όπως πληροφορούμαστε από έγγραφο, ημερομηνίας 23 Νοεμβρίου 1820, αυτός είχε αποβιώσει ένα περίπου χρόνο πριν από τα τραγικά γεγονότα του Ιουλίου του 1821¹⁷.

Ο ανωτέρω αναφερόμενος στο δημοσίευμα της «Notizie del Giorno» ως πρωτομάρτυρας του 1821, Ιερομόναχος Λεόντιος, είναι γνωστός από αριθμό επιστολών του ανειμιού του, υποστράτηγου Κωνσταντίνου Χατζηιωάννου (†1921), γιου της αδελφής του Μαρίας Θεοχαρίδη¹⁸, οι οποίες είναι καταχωρημένες σε κώδικα του αρχείου της Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Οι επιστολές αυτές, με ημερομηνίες 12 Σεπτεμβρίου 1917, 6

16. Ενδεικτικά βλ. Α. Παυλίδη, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, τ. Γ', ό.π., σ. 1104.

17. Βενέδικτου Εγγλεζάκη, «Περί των κατά το κυπριακόν 1821 Λεοντίων», *Κυπριακαί Σπουδαί* 42 (1978) 70-71 [= *Είκοσι Μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου, τέταρτος έως εικοστός αιώνας*, Αθήνα 1996, σ. 434-435]. Όπως έχει γίνει λόγος σε άλλο κεφάλαιο του ανά χειρας τόμου, στη σελ. 262, σε διάφορες μελέτες ο παπα-Σάββας αναφέρεται λανθασμένα, ως αδελφός του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού. Ενδεικτικά βλ. Αριστείδη Κουδουνάρη, «Η οικογένεια των Θησέων», *Κυπριακαί Σπουδαί* 38-39 (1975) 78· Κώστα Κύρρη, «Νέαι ειδήσεις και ανέκδοτα έγγραφα περί Κυπριανού Θησέως, Νικολάου Θησέως και του πατρός αυτών Οικονόμου Παπά Σάββα», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1982) 427.

18. Η Μαρία Θεοχαρίδη καταγόταν από την Ευρύχου και ήταν απόγονος του δημογέροντα Χατζηκωνσταντή Εγγλέζου και σύζυγος του Χατζηιωάννη Λαδά, αμφοτέρων από τη Λάπηθο. Εκτός από τον Κ. Χατζηιωάννου, είχε άλλα τρία, τουλάχιστον, παιδιά, τον Μητροπολίτη Κιτίου Χρύσανθο Ιωαννίδη και τους Λοΐζο Ιωαννίδη και Γεώργιο Ιωαννίδη Μουμτζή, πατέρα των εθνικών ευεργετιδών Ευγενίας Θεοδότου και Αθηνάς Διανέλλου. Για τα σχετικά με τις συγγενικές σχέσεις των ανωτέρω βλ. Αριστείδη Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, τ. Α', σ. 223, 252, τ. Β', 897, 944, Λευκωσία 2018, όπου παρατίθενται σύντομα βιογραφικά σημειώματα για τους Ευ. Θεοδότου, Γ. Ιωαννίδη Μουμτζή, Κ. Χατζηιωάννου και Μητροπολίτη Χρύσανθο, αντιστοίχως. Επίσης βλ. Βενέδικτου Εγγλεζάκη, «Και πάλιν περί των κατά το Κυπριακόν 1821 Λεοντίων», *Κυπριακαί Σπουδαί* 34 (1980) 118 [= *Είκοσι Μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου, τέταρτος έως εικοστός αιώνας*, ό.π., σ. 439].

Ιανουαρίου 1918 και 10 Ιανουαρίου 1921, εστάλησαν από τον Κύπριο υποστράτηγο προς τον τότε Αρχιεπίσκοπο Κύριλλο Γ' (1916-1933), για να του αναγγείλει την απόφασή του να χορηγήσει ποσό χρημάτων για έργα φιλανθρωπίας και ενίσχυσης της κυπριακής εκπαίδευσης στη μνήμη του Εθνομάρτυρα θείου του.

Στη μεν πρώτη από αυτές ο Χατζηγιωάννου διασώζει την οικογενειακή παράδοση για τον Ιερομόναχο Λεόντιο, τον οποίο, όπως αναφέρει, ο Τούρκος διοικητής του νησιού, Κιουτσούκ Μεχμέτ, καρατόμησε «τεσσαράκοντα ημέρας πρό τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τῶν τεσσάρων Ἀρχιερέων μετά τῶν ἀξιωματικῶν τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν προκρίτων τῆς νήσου». Στη δε δεύτερη σημειώνει, ότι ο Λεόντιος περιλαμβανόταν ανάμεσα στους λογίους της εποχής, αφού, τόσο ο ίδιος, όσο και ο αδελφός του Μητροπολίτης Κυρηναίας (1880-1889) και μετέπειτα Κιτίου (1889-1890) Χρύσανθος Ιωαννίδης είχαν αποκτήσει ευρεία μόρφωση, μελετώντας στην πλούσια βιβλιοθήκη του¹⁹.

Παρόμοια είναι η μαρτυρία του Χατζηγιωάννου για τον θάνατο του Ιερομόναχου Λεοντίου και σε δημοσίευσμά του, το 1900, στο περιοδικό των Αθηνών «Ελληνισμός». Όπως αναφέρει, η εκτέλεση του Εθνομάρτυρα θείου του έγινε σαράντα ημέρες πριν από τις σφαγές της 9ης Ιουλίου και συνδέεται με την πυρίτιδα, που βρέθηκε στον ναό της Φανερωμένης, η οποία, σύμφωνα με τα γραφόμενά του, φυλασσόταν εκεί για χρήση σε επικείμενη

19. Ο Β. Εγγλεζάκης, «Και πάλιν περί των κατά το Κυπριακόν 1821 Λεοντίων», *ό.π.*, σ. 117-118 [= *Είκοσι Μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου, τέταρτος έως εικοστός αιώνας*, *ό.π.*, σ. 437-440], εξέδωσε την πρώτη από τις ανωτέρω επιστολές, δημοσίευσε αποσπάσματα από τη δεύτερη και σχολίασε επιγραμματικά την τρίτη. Ας σημειωθεί ότι ο ίδιος συγγραφέας θεωρούσε αρχικά ως θείο του Κ. Χατζηγιωάννου τον εκ παραδόσεως Εθνομάρτυρα Ηγούμενο του Αγίου Γεωργίου Μεζερέ, Λεόντιο. Βλ. Β. Εγγλεζάκη, «Περί των κατά το Κυπριακόν 1821 Λεοντίων», *ό.π.*, σ. 64-68 [= *Είκοσι Μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου, τέταρτος έως εικοστός αιώνας*, *ό.π.*, σ. 424-431].

επαναστατική κίνηση²⁰. Ωστόσο, η αναφορά του αυτή δεν τεκμηριώνεται από αλλού, αφού δεν διασώζεται οποιαδήποτε σχετική μαρτυρία, ότι παρατηρήθηκε στην Κύπρο προετοιμασία για εξέγερση των κατοίκων κατά την περίοδο της Επανάστασης. Το δε περιστατικό της ρίψης προκηρύξεων από τον Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτο Θησέα, για το οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια, αποτέλεσε μία μεμονωμένη ενέργεια, πιθανότατα χωρίς σχεδιασμό και προεργασία.

Ο Γεώργιος Κηπιάδης, ο οποίος αντλεί από έγγραφες μαρτυρίες και από την προφορική παράδοση, αναφέρει, το 1888, το όνομα του κατατομηθέντος Ιερομόναχου του ναού της Φανερωμένης ως Λαυρέντιου και τοποθετεί την εκτέλεσή του στις 10 Ιουλίου, συνδέοντάς την με την εύρεση πυρίτιδας στον ναό²¹. Προφανώς, τα ανωτέρω δεν συμπίπτουν με αυτά που δημοσιεύονται στη «Notizie del Giorno» και διασώζονται στις επιστολές και στο προαναφερθέν άρθρο του Χατζηγιώαννου. Κατά συνέπεια μπορεί να υποστηριχθεί ότι δεν ανταποκρίνονται προς την πραγματικότητα, εκτός και αν υποθεθεί ότι στη Φανερωμένη υπηρετούσε, μαζί με τον Λεόντιο, και ο αναφερόμενος Ιερομόναχος Λαυρέντιος, στον οποίο ο Κηπιάδης απέδωσε, λανθασμένα, τα σχετικά με την κατηγορία της πυρίτιδας. Ας σημειωθεί ότι ο μαρτυρικός θάνατος του Λεοντίου αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για λογοτέχνες του νησιού, οι οποίοι έγραψαν, ανάμεσα σε άλλα και σχετικό θεατρικό έργο για τη θυσία του,

20. «Τεσσαράκοντα δέ ημέρας πρό τῆς σφαγῆς [ὁ Κιουτσούκ] ἀπεκεφάλισε τόν εὐπαίδευτον κληρικόν Λεόντιον, ἀδελφόν τῆς μητρός μου (εἰς ἀνάμνησιν τοῦ ὁποίου ἐχειροτονήθη ὁ πρότινος μεταστάς ἀδελφός μου Μητροπολίτης Κιτίου Χρῦσανθος), διότι ἀνεκαλύφθη ὑπό τῶν Τούρκων κεκρυμμένη πυρίτις, φυλασσομένη εἰς κρυψῶνα τοῦ ἐν Λευκωσίᾳ ναοῦ τῆς Φανερωμένης πρός τόν σκοπόν τοῦτον τῆς ἐπαναστάσεως». Βλ. Κωνσταντίνου Χατζηγιώαννου, «Οἱ Κύπριοι ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦ 1821», *Ἑλληνισμός* 3 (1900) 189-190.

21. «Παρά δέ τήν κατά τήν ἀγοράν “Πασματζίδικα” μικράν γέφυραν ἐκατατόμησαν ἐπίσης τόν Ἱερομόναχον τῆς ἐν Λευκωσίᾳ Ἱερᾶς Ἐκκλησίας Φανερωμένης Λαυρέντιον, ὄν κατήγγειλαν, ὅτι κεκρυμμένην εἶχε πυρίτιδα». Βλ. Γεώργιου Κηπιάδη, *Ἀπομνημονεύματα τῶν κατὰ τὸ 1821 ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ τραγικῶν σκηνῶν*, Ἀλεξάνδρεια 1888, σ. 16-17 (ἡ παραπομπή, ὅπως και αὐτές που ἀκολουθοῦν, γίνονται στήν α΄ ἐκδοσὴ).

όπως ο Κύπρος Χρυσάνθης, το 1960²², και ο Ανδρέας Κουκίδης, το 2004²³. Στο δε σκευοφυλάκιο του ναού της Παναγίας της Φανερωμένης φυλάσσεται ασημένιο αρτοφόριο, που φέρει την επιγραφή με το όνομα του Λεοντίου και τη χρονολογία 1819: «ΕΠΙ ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΑΩΙΘ»²⁴.

Στη συνέχεια του δημοσιεύματος αναφέρεται ότι μετά την εκτέλεση του Λεοντίου οι Τούρκοι αποκεφάλισαν για ασήμαντη αιτία και άλλους πέντε Έλληνες, δύο μοναχούς και τρεις λαϊκούς. Η αναφορά αυτή επιβεβαιώνεται από γραπτές μαρτυρίες της εποχής, αφού σε κώδικα της Μητρόπολης Πάφου αναφέρεται ότι πράγματι έγιναν εκτελέσεις πέντε Ελλήνων κατοίκων του νησιού, πριν από τις μαζικές σφαγές της 9ης Ιουλίου. Στην πραγματικότητα, όμως, πρόκειται για τρεις ιερείς και δύο λαϊκούς και όχι για δύο μοναχούς και τρεις λαϊκούς, που σημειώνεται στο δημοσίευμα της ιταλικής εφημερίδας, τους πρωτόπαπα Γεώργιο, παπα-Λοΐζο και παπα-Αργυρό, τον εκκλησιαστικό επίτροπο Λοΐζο και κάποιο λαϊκό ονόματι Χρίστο. Αναφέρεται δε ότι εκτελέστηκαν στις 25 Μαΐου 1821, εξαιτίας ενός επεισοδίου, που είχαν αποδοκιμάσει, όπως συμπεραίνεται, και το οποίο αφορούσε υπόθεση μοιχείας μεταξύ

22. Κύπρου Χρυσάνθη, «Παπαλεόντιος ο Πρωτομάρτυρας», *Φιλολογική Κύπρος* (1971) 149-161, όπου αναφέρεται ότι μεταδόθηκε από το Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου, το 1960, και ανεβάστηκε από τους μαθητές του Παγκυπρίου Γυμνασίου, το 1968. Ανεβάστηκε επίσης από τους μαθητές του Α΄ Γυμνασίου Ακροπόλεως, το 1971, ενώ μερικά χρόνια αργότερα εκδόθηκε σε τόμο μαζί με άλλα θεατρικά έργα του ίδιου συγγραφέα. Βλ. Κύπρου Χρυσάνθη, *Τρία Μονόπρακτα. Ο Κανάρης στη Λάπηθο - Παπαλεόντιος ο Πρωτομάρτυρας - Το Παράδειγμα*, Λευκωσία 1979, σ. 5-18.

23. Βλ. Ανδρέα Κουκίδη, *7 Θεατρικά Έργα*, Λευκωσία 2007, σ. 349-380, όπου αναφέρεται και η χρονολογία συγγραφής του έργου. Ανεβάστηκε με δαπάνες του ναού της Παναγίας Φανερωμένης, το 2006. Βλ. Ανδρέα Κουκίδη, *Εκδήλωση Μνήμης και Τιμής. Φανερωμένης Λεόντιος*, Λευκωσία 2006.

24. Χριστόδουλου Χατζηχριστοδούλου, «Αρτοφόριο», στον τόμο: Του ίδιου (επιμ.), *Η Κυρά της Λευκωσίας. Η Φανερωμένη και τα κειμήλιά της*, Λευκωσία 2012, σ. 196.

μίας Ελληνίδας και ενός Τούρκου στο χωριό Γιόλου²⁵. Η εκτέλεση αυτή των Γιολιτών διασώζεται και σε μεταγενέστερο σημείωμα, ημερομηνίας 9 Νοεμβρίου 1822, που εντοπίζεται σε κατάστιχο του Αρχείου της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, όπου, όμως, ο παπα-Αργυρός αναφέρεται ως παπα-Γεώργιος, ενώ ο λαϊκός Χρίστος ως Χριστοδουλής²⁶.

Επομένως, αν θεωρηθούν ως ορθά τα όσα αναφέρονται από τη «Notizie del Giorno» για τη σειρά των εκτελέσεων των Μαρτύρων του 1821, ο Ιερομόναχος Λεόντιος θανατώθηκε όχι σαράντα ημέρες πριν από τα γεγονότα της 9ης Ιουλίου, αλλά σχεδόν πενήντα, ίσως και περισσότερες, αφού στις 25 Μαΐου, σύμφωνα με τον κώδικα της Μητρόπολης Πάφου, πραγματοποιήθηκε η εκτέλεση των Γιολιτών. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι στα λαϊκά άσματα περί της καρατόμησης των Αρχιερέων και των προυχόντων της Κύπρου

25. «αωκα Μαΐου κε' έτελεύτησαν διά ξίφους ό μακαρία τῆ λήξει πρωτοπαπαῶς Γεώργιος, καί ό Παπαῶ Λοΐζος, καί Παπαῶ Ἀργυρός καί Λοΐζος επίτροπος καί Χρίστος έκ Κώμης Γιόλου έξ αίτίας μιᾶς γυναικός μοιχαλίδος μέ ἕνα Τουῦρκον καί κατά τό ἴδιον ἔτος ἦτο ἀμάχη ἐν τῷ ἀναμεταξύ Τουῦρκων καί Ρώσσων καί διά φθόνον ἐτμήθησαν τάς κεφαλᾶς αὐτῶν ἐν Λευκωσίᾳ». Βλ. Λοΐζου Φιλίππου, «Διάφορα», *Κυπριακά Χρονικά* 3 (1925) 276. Επίσης βλ. Κωνσταντίνου Χριστοφίδη (επιμ.), *Πανηγυρικόν Λεύκωμα ἐπί τη τελετῇ των αποκαλυπτηρίων της προτομῆς του Εθνομάρτυρος Κυπριανού εν τη γενετείρα αυτού Στροβόλω*, Ερασιτεχνικός Όμιλος Στροβόλου ο «Αισχύλος», Λευκωσία 1929, σ. 38· Ιωάννη Τσικνόπουλλου, «Παφιακά», *Κυπριακαί Σπουδαί* 31 (1967) 118.

26. «νοεμβρίου 9, 1822. Ίανουαρίου έκ τοῦ ἀρχιεπισκόπου διά τό χωρίον γιόλου ρέστος 5083, διά τόν ἀπό γιόλου καρατομηθέντα παπαῶ γεώργιον μέγαν 1500, διά τό αὐτόν ἀπό τό αὐτό καρατομηθέντα παπαῶ λογίζον 1500, διά τόν ἀπό αὐτό καρατομηθέντα παπαῶ γεώργιον μικρόν 1000, διά τόν ἀπό τό αὐτό καρατομηθέντα λογίζον κομοδρόμον 1000, διά τόν ἀπό τό αὐτό καρατομηθέντα χριστοδουλήν 1500». Βλ. Κώστα Κύρρη, «Ανέκδοτη παραλλαγή του "Τραγουδιού των Δεσποτάδων" κι άλλα στοιχεία για τις σφαγές του 1821 στην Κύπρο», *Κυπριακός Λόγος* 14 (1971) 94.

πρωτομάρτυρες θεωρούνται οι πέντε κάτοικοι της Γιόλου και όχι ο Λεόντιος, ο οποίος αγνοείται παντελώς σε αυτά²⁷.

Την ίδια περίοδο ο Γάλλος πρόξενος στη Λάρνακα Ζερόμ Ισαάκ Μεσέν (Jerôme Isaac Méchain) σε επιστολή, ημερομηνίας 18 Ιουνίου 1821 (6 Ιουνίου π.ημ.), αναφέρεται σε εκτελέσεις που συνέβησαν τότε στην Κύπρο, εννοώντας προφανώς αυτές του Λεοντίου και των πέντε κατοίκων της Γιόλου, παρά το γεγονός, όπως σημειώνει, ότι δεν είχε προηγηθεί κανένα ίχνος ανταρσίας. Στην ίδια επιστολή προσθέτει επίσης, ότι ο Αρχιεπίσκοπος ήταν την περίοδο αυτή υπό αυστηρή επιτήρηση από τις Τουρκικές Αρχές, ενώ ο Πρωτοσύγκελλος του είχε φυλακιστεί, εννοώντας προφανώς τον Οικονόμο του Αποστόλου Βαρνάβα Ιωακείμ, ο οποίος, μαζί με τους μετέπειτα Μητροπολίτες Πάφου (1821-1827) Πανάρετο, Κιτίου

27. Ενδεικτικά βλ. Αρχιμανδρίτη Φώτιου Κωνσταντινίδη, *Ο Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Μαχαιριώτης (εψηφισμένος Ηγούμενος Μαχαιρά) και το έργο του*, Λευκωσία 1963, σ. 133 [= *Πνευματική Παρακαταθήκη. Δεκαέξι Μελέτες (1961-1977)*, τ. Α', Λευκωσία 2009, σ. 394], όπου, όμως, δεν γίνεται αναφορά στον τόπο καταγωγής τους· Χρύσανθου Κυπριανού, *Το Παγκύπριον Γυμνάσιον και η Λαογραφία*, τ. Α', Λευκωσία 1967, σ. 224· Θεόδωρου Παπαδόπουλλου, «Το άσμα των Αρχιερέων», *Κυπριακαί Σπουδαί* 35 (1971) 21, 26, 30, 37 [= *Η εκατόμβη της 9ης Ιουλίου. Ιστοριογραφική - Ποιητική - Εκκλησιαστική τεκμηρίωσις*, ό.π., σ. 215, 220, 224, 231], όπου σχετικές αναφορές σε διάφορες παραλλαγές του άσματος· Του ιδίου, *Δημώδη Κυπριακά Άσματα εξ ανεκδότων συλλογών του ΙΘ' αιώνας*, Λευκωσία 1975, σ. 146· Κ. Κύρρη, «Ανέκδοτη παραλλαγή του "Τραγουδιού των Δεσποτάδων" κι άλλα στοιχεία για τις σφαγές του 1821 στην Κύπρο», ό.π., τχ 14, σ. 91, όπου από λάθος, πιθανότατα του αντιγραφέα του τραγουδιού, ο αριθμός των εκτελεσθέντων ιερέων μειώθηκε από τρεις σε δύο· Μενέλαου Χριστοδούλου, *Κυπριακά Δημώδη Άσματα*, τ. Α', Λευκωσία 1987, σ. 188, 192.

(1821-1837) Λεόντιο και Κυρηναίος (1821-1824) Δαμασκηνό, είχαν κρατηθεί ως όμηροι από τον Τούρκο διοικητή²⁸.

Στη συνέχεια, σύμφωνα με τον επιστολογράφο της ιταλικής εφημερίδας, τόσο ο προαναφερθείς Σάββας του επεισοδίου με την πυρίτιδα, όσο και οι προύχοντες Χατζηπετράκης από την Κυθρέα και Χατζηλοής, διέφυγαν στην Ευρώπη. Η ενέργεια των δύο τελευταίων αποδείχθηκε σωτήρια, αφού τα ονόματα αμφοτέρων περιλαμβάνονταν στον επίσημο κατάλογο των προγραφέων και τυχόν σύλληψή τους θα επέφερε την άμεση εκτέλεσή τους²⁹. Οι Χατζηπετράκης και Χατζηλοής, όπως μαρτυρείται σε οθωμανικό έγγραφο της εποχής, κατέφυγαν αρχικά στα προξενία της Λάρνακας³⁰, από όπου διέφυγαν αργότερα εκτός Κύπρου. Στη συνέχεια και οι δύο υπέγραψαν τη γνωστή διακήρυξη της 6ης Δεκεμβρίου 1821, που κυκλοφόρησε στην Ευρώπη με τις υπογραφές των διασωθέντων Κυπρίων. Σε αυτήν ο μιν πρώτος υπογράφει ως «X' Πέτρος τοῦ ποτε οἰκονόμου· κυθήριος», ο δε δεύτερος ως «ἐπιστάτης καί ἐπίτροπος ἀλινιοτίσσης»³¹.

28. Άννας Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ένας Γάλλος πρόξενος, μάρτυρας των γεγονότων του 1821 στην Κύπρο», στον τόμο: Οικονόμου Παρασκευά Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστewος και της πατρίδος. Επιστημονικός Τόμος*, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, Κύπρος 2012, σ. 350. Η επιστολή δημοσιεύτηκε με σχετικά σχόλια από την ίδια συγγραφέα: Anna Pouradier Duteil-Loizidou, *Chypre au temps de la Révolution Grecque*, Nicosie 2018, σ. 96-102.

29. Ιω. Θεοχαρίδη, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη οθωμανική πηγή», *ό.π.*, σ. 91, 95 [= *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ', *ό.π.*, σ. 351, 355].

30. Ιωάννη Θεοχαρίδη, «Ανέκδοτο οθωμανικό έγγραφο σχετικό με τα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο», *Επετηρίδα Μουσείου Αγώνος* 1 (1979) 72 [= *Κυπριακός Λόγος* 67-68 (1980) 155].

31. Ιερώνυμου Περισιτιάνη, *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της Αγγλικής κατοχής*, Λευκωσία 1910, σ. 779-781. Περισσότερα για τη διακήρυξη αυτή βλ. τα σχετικά στη μελέτη «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά την Ελληνική Επανάσταση», στις σελ. 268-272.

Ακολούθως στο δημοσίευμα αναφέρεται ότι μεταφέρθηκαν στην Κύπρο από την Άκρα, δηλαδή την Πτολεμαΐδα³² της Παλαιστίνης, 2000 στρατιώτες και ζητήθηκαν, στις 3 Μαΐου (21 Απριλίου π.ημ.), άλλοι 1000 νεοσύλλεκτοι, για ενίσχυση των τοπικών στρατευμάτων στην περίπτωση εκδήλωσης επαναστατικού κινήματος. Ο αριθμός αυτός των στρατιωτικών ενισχύσεων, όμως, δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένος, αφού σε άλλες πηγές για τα γεγονότα του 1821 στο νησί υποστηρίζεται ότι ανερχόταν σε 4000 άνδρες³³.

Ο ανώνυμος επιστολογράφος της ιταλικής εφημερίδας περιγράφει στη συνέχεια με λεπτομέρεια τη στάση των στρατευμάτων αυτών έναντι των μελών της ευρωπαϊκής κοινότητας της Λάρνακας. Σύμφωνα με όσα αναφέρει, ορισμένοι από τους ανωτέρω στρατιώτες³⁴ πυροβόλησαν με τα όπλα τους έξω από τη λατινική εκκλησία, όπου ετελείτο η θεία λειτουργία, με αποτέλεσμα ο καπνός να καλύψει το εσωτερικό της και να δημιουργήσει μεγάλη αναστάτωση στους παρευρισκόμενους. Πυροβόλησαν επίσης τη γαλλική σημαία, που βρισκόταν στην κατοικία του προξένου, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό την περιφρόνησή τους για τα δικαιώματα, που απολάμβαναν τα μέλη του διπλωματικού σώματος.

Είναι αξιοσημείωτο ότι περιγραφή του ανωτέρου περιστατικού, απόδειξη της εγκυρότητας των γραφομένων της «Notizie del Giorno», περιλαμβάνεται στην

32. Στο πρωτότυπο κείμενο της ιταλικής εφημερίδας η πόλη αυτή αναφέρεται με την ονομασία Άκρα, με την οποία επίσης είναι γνωστή. Βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Από άλλη γλώσσα. Μεταφράσεις*, ό.π., σ. 27. Η ονομασία Άκρα χρησιμοποιείται επίσης από τους πρώτους ιστορικούς του Αγώνα. Βλ. Σπυρίδωνος Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Λονδίνο 1853, σ. 293· Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ', Αθήνα 1860, σ. 258.

33. Βλ. Ιω. Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ', ό.π., σ. 259 (όπου αναφέρεται ότι τα στρατεύματα αυτά αφίχθηκαν στο νησί στις 3 Μαΐου)· Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 10 (όπου η άφιξη των στρατευμάτων τοποθετείται στις αρχές Μαΐου).

34. Στη μετάφραση του δημοσιεύματος στη «Φωνή της Κύπρου», από τυπογραφική αβλεψία, αναφέρεται ότι ο αριθμός των Οθωμανών στρατιωτών ανερχόταν σε 800, αντί των 80, που καταγράφεται στο ιταλικό πρωτότυπο. Για την ορθότητα του αριθμού αυτού βλ. Γ. Χατζηκωστή, *Από άλλη γλώσσα. Μεταφράσεις*, ό.π., σ. 27.

επιστολογραφία του Γάλλου προξένου της εποχής, όπου αναφέρεται ότι διαδραματίστηκε στις 27 Μαΐου 1821 (15 Μαΐου π.ημ.)³⁵. Το γεγονός αυτό αποτελεί και μία έμμεση επιβεβαίωση της άποψης, για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως, ότι ο άγνωστος επιστολογράφος, που περιέγραψε με γνώση πολλών λεπτομερειών τα γεγονότα, πρέπει να ανήκε στους Ευρωπαίους κατοίκους της Λάρνακας.

Σύμφωνα με το δημοσίευμα, η συμπεριφορά αυτή των στρατιωτών προκάλεσε την οργή των προξένων, οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν στον διοικητή του νησιού. Ο τελευταίος, όμως, επέδειξε πλήρη αδιαφορία για τα παράπονά τους, γεγονός που τους υποχρέωσε να ναυλώσουν πλοίο και να στείλουν σχετικές επιστολές στους πρέσβεις των χωρών τους στην Κωνσταντινούπολη. Το πλοίο, ωστόσο, που μετέφερε στην Κύπρο τις απαντήσεις των πρέσβων, κατελήφθη από Υδραίους, τα καράβια των οποίων φαίνεται ότι περιπολούσαν στην Ανατολική Μεσόγειο και έλεγχαν τη ναυσιπλοΐα, με αποτέλεσμα οι πρόξενοι της Λάρνακας να στερηθούν των σχετικών οδηγιών. Από αριθμό άλλων εγγράφων και επιστολών του Γάλλου προξένου πληροφορούμαστε ότι τα ανωτέρω στρατεύματα από την Άκρα είχαν προκαλέσει λεηλασίες σε βάρος όχι μόνο των Ελλήνων, αλλά και των Ευρωπαίων, με αποτέλεσμα αυτός να υποχρεωθεί να ενημερώσει τους Γάλλους υπηκόους να τακτοποιήσουν τις υποθέσεις τους και να είναι έτοιμοι για να εγκαταλείψουν άμεσα το νησί³⁶.

Η μαρτυρία της «Notizie del Giorno» για τις σφαγές της 9ης Ιουλίου 1821

Ο επιστολογράφος της «Notizie del Giorno» περιγράφει στη συνέχεια με τα μελανότερα χρώματα τις σφαγές του Ιουλίου του 1821. Αρχικά, όπως σημειώνει, ο Τούρκος διοικητής κάλεσε τους Αρχιερείς και τους προκρίτους του νησιού να προσέλθουν στη Λευκωσία, για να τους κοινοποιήσει σουλτανικό φερμάνι. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, πράγματι οι προσκληθέντες αφίχθηκαν στην πόλη, στις 18 Ιουλίου (6 Ιουλίου π.ημ.), και, τρεις ημέρες αργότερα, δηλαδή στις 21 Ιουλίου (9 Ιουλίου π.ημ.), που ήταν ημέρα Σάββατο, μετέβηκαν στο Σεράγιο για τα περαιτέρω. Εκεί, όμως, ο Τούρκος διοικητής, αμέσως μετά την άφιξή τους, διέταξε να κλείσουν οι πύλες της Λευκωσίας και άρχισε τις εκτελέσεις.

35. Νεοκλή Κυριαζή, «Η Κυπριακή τραγωδία του 1821», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930) 50.

36. Νεοκλή Κυριαζή, «Αγωνιώδεις ημέραι της εν Λάρνακι Ευρωπαϊκής παροικίας», *Κυπριακά Χρονικά* 13 (1937) 211-218.

Σύμφωνα με το δημοσίευμα, πρώτος κατατομήθηκε ο Μητροπολίτης Κιτίου και ακολούθως οι Μητροπολίτες Πάφου και Κυρηνείας, ενώ στη συνέχεια απαγχονίστηκαν ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός και ο Αρχιδιάκόνός του. Σημειώνεται ακόμη ότι την ίδια μέρα αποκεφαλίστηκαν οι προύχοντες Μασούρας και Γλυκής, καθώς και ένας βοσκός, για τον οποίο δεν παρατίθενται άλλα στοιχεία. Προστίθεται ακόμη, ότι ο μόνος από τους Αρχιερείς, που διέφυγε τις σφαγές, ήταν ο Επίσκοπος Τριμυθούντος, ο οποίος εγκατέλειψε, μαζί με δύο ανειμιούς του, την Κύπρο και κατέφυγε στην πόλη Αγκόνα της Ιταλίας. Όπως έγινε λόγος σε άλλο κεφάλαιο του ανά χείρας τόμου, ο Σπυρίδων, όπως ονομαζόταν ο Επίσκοπος Τριμυθούντος, υπέγραψε μερικούς μήνες αργότερα την προαναφερθείσα διακήρυξη της 6ης Δεκεμβρίου 1821³⁷.

Την ίδια περίπου εκδοχή για τις εκτελέσεις, που πραγματοποιήθηκαν την πρώτη ημέρα των σφαγών, διασώζει και ο Γεώργιος Κηπιάδης, ο οποίος αποτελεί την προσφιλέστερη πηγή για όσους ασχολούνται με τα γεγονότα του Ιουλίου του 1821. Σημειώνει, όμως, ότι πρώτα απαγχονίστηκε ο Κυπριανός και, σχεδόν ταυτόχρονα, κατατομήθηκε ο εκ Λεμεσού Γεώργιος Μασούρας, ο οποίος είχε το αξίωμα του επιτετραμμένου του νησιού στην Κωνσταντινούπολη. Ακολούθως, σύμφωνα με τα γραφόμενά του, κατατομήθηκαν οι τρεις Μητροπολίτες Πάφου Χρύσανθος, Κιτίου Μελέτιος και Κυρηνείας Λαυρέντιος, και απαγχονίστηκε ο Αρχιδιάκονος του Αρχιεπισκόπου, Μελέτιος³⁸. Ας σημειωθεί ότι ο Κηπιάδης τοποθετεί την κατατόμηση του Μιχαήλ Γλυκή στις 10 Ιουλίου³⁹, και όχι στις 9 του μηνός, που αναφέρεται από τον επιστολογράφο της ιταλικής εφημερίδας.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα όσα διασώζει η προφορική παράδοση και καταγράφει ο Κηπιάδης για τον ανώνυμο βοσκό, στον οποίο γίνεται λόγος στην ιταλική εφημερίδα. Όπως διευκρινίζει, αυτός ονομαζόταν Δημήτριος και καταγόταν από τον Άγιο

37. Βλ. τα σχετικά στο κεφάλαιο «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά την Ελληνική Επανάσταση», στη σελ. 269

38. Βλ. Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 14-15, όπου γίνεται αναφορά στα όσα διαπράχθηκαν κατά την πρώτη μέρα των σφαγών.

39. Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 17.

Ιωάννη Μαλούντας. Οδηγήθηκε δε στη Λευκωσία, για να μαρτυρήσει, ότι ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος είχε δήθεν στείλει επιστολές στα χωριά, παρακινώντας τους Χριστιανούς σε αποστασία εναντίον των τοπικών Αρχών. Προσθέτει επίσης, ότι εκτελέστηκε αμέσως μετά την ψευδομαρτυρία του, ταυτόχρονα με τους Αρχιερείς, ώστε να μην αποκαλύψει την αλήθεια⁴⁰. Ας αναφερθεί ότι, σύμφωνα με την παράδοση, τον Ιούλιο του 1821 εκτελέστηκε ακόμη ένας βοσκός, ονόματι Χατζηπετρής, ο οποίος καταγόταν από τη Φλάσου και, όπως υποστηρίζεται, συνελήφθη να μεταφέρει επιστολές Φιλικών προς τον Αρχιεπίσκοπο και τον Μιχαήλ Γλυκή⁴¹.

Στο δημοσίευμα της «Notizie del Giorno» σημειώνεται ότι μετά τις πρώτες εκτελέσεις, ο διοικητής Κιουτσούκ Μεχμέτ έδωσε οδηγίες αυτές να σταματήσουν, ώστε να συγκαλέσει σύσκεψη του Οθωμανικού Συμβουλίου για την άμεση πλήρωση των αρχιερατικών θρόνων. Όπως είναι γνωστό από αλλού, διόρισε τότε στη θέση των εκτελεσθέντων Αρχιερέων τους τέσσερις ομήρους, που κρατούσε στις φυλακές, ως εγγύηση ότι οι Χριστιανοί κάτοικοι δεν θα εξεγείρονταν εναντίον της τοπικής Διοίκησης. Αυτοί ήταν, όπως έγινε λόγος προηγουμένως, οι Οικονόμος της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα Ιωακείμ, ο οποίος διαδέχθηκε τον Μάρτυρα Αρχιεπίσκοπο Κυπριανό, καθώς και οι Αρχιδιάκονος Πάφου Πανάρετος, Αρχιμανδρίτης Κιτίου Λεόντιος και Έξαρχος Κυρηναίας Δαμασκηνός, που αναδείχθηκαν στους αντίστοιχους θρόνους. Αναφέρεται μάλιστα από την παράδοση, ότι με τα ίδια μουλάρια, που είχαν μεταβεί οι εκτελεσθέντες Αρχιερείς στο Σεράγιο, ο Κιουτσούκ έδωσε εντολές και οδηγήθηκαν οι διορισθέντες από τον ίδιο στην Αρχιεπισκοπή, όπου και

40. Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 15.

41. Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 18· Χαράλαμπου Παπαδόπουλλου, «Κυπριακαί θυσίαι εις την Μεγάλην Ιδέαν. Η εκατόμβη της 9ης Ιουλίου 1821», *Ελευθερία*, 15.7.1931 [= Θ. Παπαδόπουλλου, *Η εκατόμβη της 9ης Ιουλίου. Ιστοριογραφική - Ποιητική - Εκκλησιαστική τεκμηρίωσις*, ό.π., σ. 124].

ανακηρύχθηκαν με τιμές, ως οι νέοι πνευματικοί ηγέτες του τόπου⁴². Η χειροτονία και ενθρόνισή τους, όμως, έγινε μερικούς μήνες αργότερα, το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Δεκεμβρίου του 1821, ύστερα που οι Κύπριοι αποτάθηκαν στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1821-1822) Ευγένιο με την παράκληση να μεσολαβήσει στον Πατριάρχη Αντιοχείας (1813-1823) Σεραφείμ, ώστε να αποστείλει στην Κύπρο τρεις από τους Επισκόπους του για τον σκοπό αυτό. Πράγματι αφίχθηκαν τότε στο νησί οι Σελευκείας Γεννάδιος και Εμμέσης Μεθόδιος, καθώς και ο Κύπριος Επιφανείας Ιωαννίκιος, οι οποίοι χειροτόνησαν του νέους Αρχιερείς⁴³.

Στο μεταξύ, σύμφωνα με τη «Notizie del Giorno», οι εκτελέσεις κληρικών και λαϊκών συνεχίστηκαν με μεγάλη σκληρότητα και την επόμενη μέρα, 22 Ιουλίου (10 Ιουλίου π.ημ.), οπότε καρατομήθηκαν πολλοί προύχοντες, ανάμεσα στους οποίους και οι Οικονομίδης, Αντωνόπουλος, Πιεράκης, Ζωγράφος, Κουρτελλάρης και Σολομωνίδης. Τα ανωτέρω επιβεβαιώνονται και από πολλές άλλες μαρτυρίες, όπως για παράδειγμα από τον επίσημο οθωμανικόν κατάλογο των προγραφέντων⁴⁴ και το βιβλίο του Γεώργιου Κηπιάδη για το 1821

42. Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 15· Ιωάννου Χάκκεττ, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου κατά μετάφρασιν και συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου*, δ.Θ., τ. Α', *Ιστορία της Κυπριακής Εκκλησίας απ' αρχής μέχρι της Αγγλικής κατοχής*, Αθήνα 1923, σ. 325.

43. Λ. Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 141-142· Ανδρέα Μιτσίδη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», στον τόμο: Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. ΣΤ', *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον - Οικονομία. Παιδεία - Γράμματα. Εκκλησία*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 2011, σ. 722-725. Περισσότερα για το ζήτημα της χειροτονίας των νέων Αρχιερέων βλ. τα σχετικά στη μελέτη «Ο Μητροπολίτης Επιφανείας του Πατριαρχείου Αντιοχείας Ιωαννίκιος (αρχές 19ου αι.)», στις σελ. 419-426.

44. Βλ. Ιω. Θεοχαρίδη, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη οθωμανική πηγή», ό.π., σ. 74, 74, 90, 76, 78 [= *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ', ό.π., σ. 335, 335, 350, 337, 338], όπου γίνεται αναφορά στα ονόματα των Οικονομίδη, Αντωνοπούλου, Πιεράκη, Ζωγράφου και Κουρτελλάρη, αντιστοίχως.

και το οποίο διασώζει σχετική παράδοση⁴⁵, και όπου σε αμφότερα περιλαμβάνονται τα ονόματα των εκτελεσθέντων (Πέτρου) Οικονομίδη, (Γιαννάκη) Αντωνοπούλου, Πιεράκη (Δημητρίου), (Χατζηνικόλα) Ζωγράφου και (Νικόλα) Κουρτελλάρη. Ο δε Σολομωνίδης πιθανόν να ταυτίζεται με τον Σολομώντα του επίσημου καταλόγου, για τον οποίο, όμως, δεν δίνονται άλλα στοιχεία⁴⁶, ή με κάποιον από τους προύχοντες της Λευκωσίας Σ. (Σολομώντα;) Συμεόπουλο ή της Μόρφου Σ. Σολωμή, που αναφέρεται από τον Κηπιάδη⁴⁷.

Στο δημοσίευμα προστίθεται επίσης, ότι την ίδια μέρα διατάχθηκε ο αποκεφαλισμός των Ηγουμενών των Μονών και η κατάσχεση των περιουσιακών τους στοιχείων, όπως της περίφημης Μονής Κύκκου, πληροφορία που μαρτυρείται και από έγγραφες πηγές της εποχής⁴⁸. Σύμφωνα με τον κατάλογο των προγραφέντων οι ανωτέρω προϊστάμενοι των Μονών, που εκτελέστηκαν, ήταν ο Ηγούμενος Κύκκου Ιωσήφ και οι Οικονόμοι της Μονής του Τιμίου Σταυρού Ομόδους Δοσίθεος, της Μελανδρύνας (αναφέρεται ως Μενατίνα) και της Βασιλείας, δηλαδή του Μετοχίου του Σινά στην κοινότητα αυτή, των οποίων, όμως, δεν παρατίθενται τα ονόματα. Στον ίδιο κατάλογο εκτελεσθέντων περιλαμβάνονται επίσης ο παπα-Γιακουμής από τη Βασιλεία, πιθανότατα, όπως και ο προαναφερθείς Οικονόμος, μέλος

45. Βλ. Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 17-19, όπου, όμως, ο Νικόλας Κουρτελλάρης αναφέρεται ως Γεώργιος Κουρτελλάς.

46. Ιω. Θεοχαρίδη, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη οθωμανική πηγή», ό.π., σ. 74 [= *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ', ό.π., σ. 335].

47. Για τους Σ. Συμεόπουλο και Σ. Σολωμή βλ. Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 17, 18, αντιστοίχως.

48. Όπως γίνεται λόγος στο κεφάλαιο «Η Μονή Κύκκου και τα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο», στις σελ. 435-436, το σχετικό έγγραφο πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 24-26.

της Αδελφότητας του εκεί Μετοχίου, και ο παπα-Γεράσιμος της Μονής Αυγασίδας, ίσως ο ιερατικός της προϊστάμενος⁴⁹.

Ακόμη γίνεται αναφορά στον βίαιο εξισλαμισμό όσων Ελλήνων εργάζονταν στο Σεράγιο, στην κατοικία του Μουφτή και σε άλλα τουρκικά διοικητικά κέντρα, και στις οδηγίες, που δόθηκαν, για να υποχρεωθούν τα παιδιά των ανωτέρω, καθώς και οι οικογένειες των εκτελεσθέντων, να ασπασθούν το Ισλάμ. Τα όσα παρατίθενται στο ζήτημα αυτό επιβεβαιώνονται και πάλι από πηγές της εποχής, ή από τους πρώτους ιστορικούς, που ασχολήθηκαν με τα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται σχετικά, γύρω στους τριάντα έξι από τους συλληφθέντες αλλαξοπίστησαν, για να σωθούν από τη θανατική καταδίκη⁵⁰. Παρόμοια μαρτυρία διασώζει και το λαϊκό «Χρονικό» από το χωριό Λύση, όπου σε σχετική καταγραφή τονίζεται ότι πολλοί Χριστιανοί «ετούρκισαν», δηλαδή μαζί με τη Χριστιανική τους πίστη απώλεσαν και την ελληνική τους συνείδηση⁵¹.

49. Βλ. Ιω. Θεοχαρίδη, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη οθωμανική πηγή», *ό.π.*, σ. 72, 72, 75, 79, 79, 79 [= *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ', *ό.π.*, σ. 333, 333, 336, 340, 340, 340], όπου γίνεται αναφορά στους Ηγούμενο Κύκκου Ιωσήφ, Οικονόμους Ομόδους Δοσίθεο, Μελανδρόνας και Βασίλειας, καθώς και στους παπα-Γιακουμή της Βασίλειας και παπα-Γεράσιμο της Αυγασίδας, αντιστοίχως.

50. «Τῆ ἐπιούση ἐκατατομήθησαν ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἐκτός τριάκοντα ἕξ τῆς δευτερευούσης τάξεως προσώπων, ἐξομωσάντων δι' ἀδυναμίαν χαρακτηῆρος». Βλ. Ιω. Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικῆς Επαναστάσεως*, τ. Γ', *ό.π.*, σ. 262. Επίσης βλ. Φίλιππου Γεωργίου, *Ειδήσεις ιστορικαί περί της Εκκλησίας Κύπρου*, Αθήνα 1875, σ. 120· Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικῶν σκηνῶν*, *ό.π.*, σ. 27, όπου σε αμφότερα τα κείμενα αναφέρεται ότι ο αριθμός των εξισλαμισθέντων ανερχόταν στους σαράντα, περίπου.

51. «Ἰουλίου 9 ἐθανάτωσαν τούς ἀρχιερεῖς καί κοτσαμπάσηδες καί τούς ἐχούμενους ἀνθρώπους καί ἐπῆραν τό μάλιν τους καί ἔγδυσαν τά μοναστήρια καί ἐκκλησίας καί τούς χριστιανούς, καί πολλούς ἐτούρκισαν». Βλ. Νεοκλή Κυριαζή, «Χρονογραφικόν σημεῖωμα», *Κυπριακά Χρονικά* 8 (1931) 85. Επίσης βλ. Ανθιμου Πανάρετου, «Το Χρονικόν του χωρίου Λύσης», *Πνευματική Κύπρος* 15 (1961) 116.

Εξισλαμισμοί αναφέρονται επίσης σε χειρόγραφα της εποχής, όπως στο κατάστιχο VI του 1825 του αρχείου της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, όπου εντοπίζονται τα ονόματα 28 Χριστιανών αρρένων κατοίκων, που αλλαξοπίστησαν. Αν προσμετρηθούν σε αυτούς και τα μέλη των οικογενειών τους, που πιθανότατα τους ακολούθησαν στη νέα θρησκεία, τότε ο αριθμός όσων προσχώρησαν στο Ισλάμ, με βάση το ανωτέρω κατάστιχο, ανέρχεται περίπου στους 130⁵².

Σύμφωνα με όσα είναι γνωστά από άλλες πηγές, οι επιφανέστεροι από τους ανωτέρω αρνησίθρησκους ήταν οι αδελφοί Ανδρέας Σολομωνίδης - Χουρσίτ αγάς και Μάρκος Σολομωνίδης - Αχμέτ αγάς, οι οποίοι, όμως, παρέμειναν Χριστιανοί στα κρυφά⁵³. Είναι δε χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο πρώτος από αυτούς υπέγραψε με το χριστιανικό του όνομα την επιστολή, ημερομηνίας 19 Αυγούστου 1828, των Κυπρίων Αρχιερέων και προκρίτων προς τον Έλληνα Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, με την οποία ζητούσαν τη βοήθειά του για την απελευθέρωση της Κύπρου⁵⁴. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι το σύνολο των

52. «Τα έγγραφά μας αναφέρουν 28 μεταστροφές Χριστιανών φορολογουμένων για το έτος 1825, που αντιστοιχούν σε 130 περίπου κατοίκους, εφόσον πρόκειται για αρχηγούς οικογενειών». Βλ. Theodore Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Nicosia 1965, σ. 85 (το πρωτότυπο κείμενο είναι στα αγγλικά. Η μετάφραση είναι δική μας). Επίσης βλ. τον σχετικό πίνακα με τον αριθμό των εξισλαμισθέντων ανά κατηλλίκι στη σελ. 155 του ανωτέρω τόμου.

53. Για τους Ανδρέα και Μάρκο Σολομωνίδη βλ. Κώστα Κύρρη, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομωνίδαι», *Κυπριακαί Σπουδαί* 33 (1969) 127-148· Αριστείδη Κουδουνάρη, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων Ανδρέα και Μάρκου Σολομωνίδη», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 13-16,1 (1988) 459-468.

54. Βλ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, Αθήνα 1971, σ. 92-95 (όπου παρατίθενται η ανωτέρω επιστολή, μαζί με μία δεύτερη, προσωπική, του Α. Σολομωνίδη προς τον Καποδίστρια, όπου διεκτραγωδεί και τα όσα βίωσε από τον εξισλαμισμό του), σ. 100-104 (όπου τα σχόλια για τον Α. Σολομωνίδη και τους εξισλαμισμούς, που συνέβησαν κατά το 1821).

εκκλησιαστικών ηγετών και η συντριπτική πλειοψηφία των προκρίτων, που είχαν συλληφθεί, αρνήθηκαν την προτεινόμενη εξωμοσία και οδηγήθηκαν στο μαρτύριο⁵⁵.

Ο ανώνυμος επιστολογράφος συμπληρώνει τα σχετικά για τις σφαγές στο άρθρο - ανταπόκρισή του με τα όσα ακολούθησαν τις επόμενες ημέρες, στις 23 και 24 Ιουλίου (11 και 12 Ιουλίου π.ημ.). Σημειώνει χαρακτηριστικά, ότι την πρώτη από τις ανωτέρω ημέρες κατατομήθηκαν οι υπάλληλοι των δικαστηρίων, δύο ανεμισοί του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού, πολλοί προύχοντες και ιερείς, καθώς και οι έμποροι των πόλεων Λευκωσίας, Λεμεσού και Λάρνακας. Επίσης αναφέρει ότι τη δεύτερη ημέρα εκτελέστηκαν οι προύχοντες της Λεμεσού και πολλοί κληρικοί και λαϊκοί, και προσθέτει ότι τις επόμενες ημέρες οδηγούνταν στο μαρτύριο συνεχώς και νέοι συλληφθέντες. Χαρακτηρίζει δε τον Τούρκο διοικητή ως έναν αδίστακτο εγκληματία, ο οποίος έστελλε τα στρατεύματά του και συνελάμβαναν αθώους πολίτες από κάθε περιοχή του νησιού, τους οποίους εκτελούσε χωρίς οίκτο. Αποκορύφωμα της εκδικητικής του μανίας, σύμφωνα με το δημοσίευμα, ήταν και η διαταγή του για την κατεδάφιση των οικιών των Ελλήνων και των Αρμενίων, οι οποίοι, με βάση τα θέσμια της εποχής, ως υπόδουλοι, έπρεπε να ζουν σε οικήματα χαμηλότερα και υποδεέστερα των τουρκικών. Έτσι, όσοι είχαν παραβεί τα όσα ίσχυαν μέχρι τότε και διέθεταν ανώγειο, λόγω χαλάρωσης της αυστηρότητας της εφαρμογής τους, υποχρεώθηκαν, όπως διασώθηκε στην προφορική παράδοση των κατοίκων, να το γκρεμίσουν⁵⁶.

Η χαλάρωση αυτή φαίνεται ότι επέτρεψε σε αρκετούς Χριστιανούς να εκδηλώνουν τον πλούτο και την ευμάρειά τους, αδιαφορώντας για τις απαγορεύσεις των παλαιότερων χρόνων Γι' αυτό, διαπιστώνοντας τους κινδύνους που εγκυμονούσε η έξαψη των Τούρκων, λόγω της Ελληνικής Επανάστασης, ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός εξέδωσε εγκύκλιο, στις 16 Μαΐου 1821, προς τους Χριστιανούς κατοίκους του κατηλικίου Κυθρέας, με την οποία τους

55. Για το ζήτημα των εξισλαμισμών στην Κύπρο, την περίοδο των σφαγών του 1821, βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Εξισλαμισμοί και Επανεκχριστιανισμοί στην Κύπρο*, Λευκωσία 2019, σ. 33-38.

56. «Τῆ αὐστηρᾷ τῆς Κυβερνήσεως διαταγῇ ἐνετάλησαν οἱ Χριστιανοὶ ραγιαδες, ἀνεξαιρέτως, νά κρημνίσωσι τὰ ἀνώγειω τῆς κατοικίας των, καθό τοιοῦτα ἐπετρέπετο νά ἔχωσι μόνοι οἱ Ὅθωμανοί». Βλ. Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικῶν σκηνῶν*, ό.π., σ. 18.

καλούσε να συμπεριφέρονται ταπεινά, όπως αρμοζε σε υπόδουλους, και να ντύνονται «ραγιάτικα», δηλαδή σεμνά, χωρίς εξεζητημένα φορέματα και με μαύρου χρώματος υποδήματα, ζώνες και υφάσματα⁵⁷.

Ας σημειωθεί ότι τα όσα συνέβησαν τις μέρες εκείνες περιγράφει και ο προαναφερθείς Γάλλος πρόξενος Μεσέν σε επιστολή του, ημερομηνίας 27 Ιουλίου 1821 (15 Ιουλίου π.ημ.) , ο οποίος προσθέτει ότι τα στρατεύματα, που ήλθαν από τη Συρία, προέβαιναν σε σφαγές και λεηλασίες στα χωριά και στις πόλεις του νησιού, με αποτέλεσμα πολλά να ερημώσουν και να επέλθει πλήρης καταστροφή κάθε οικονομικής δραστηριότητας⁵⁸.

Ακολούθως, στο δημοσίευμα της «Notizie del Giorno» αναφέρεται ότι πολλοί από τους Χριστιανούς κατοίκους του νησιού αναζήτησαν καταφύγιο στα προξενεία των ευρωπαϊκών χωρών, που βρίσκονταν στη Λάρνακα, και στη συνέχεια επιβίβαστηκαν σε πλοία και αναχώρησαν για το εξωτερικό. Ανάμεσά τους, όπως γνωρίζουμε από αλλού, περιλαμβανόταν και κάτοικος με τα αρχικά Ν.Φ., ο οποίος από το καράβι, που τον οδηγούσε μακριά από το νησί και στη σωτηρία, έστειλε επιστολή, ημερομηνίας 22 Αυγούστου 1821, με

57. «Προσέτι, τέκνα, τά φορέματά σας νά εἶναι σεμνά καί ραγιάδικα, τά σαρίκια σας, τά ζωνάρια σας, τά γεμενιά σας μαῦρα· διότι τοιαυτή εἶναι ἡ προσταγή τοῦ Ἁγῶ ἐφένδη μας· καί ὁποῖος εὗρεθῆ μέ ἐξωτερικόν φόρεμα, θέλει παιδευθῆ σκληρῶς». Βλ. Κωνσταντίνου Μυριανθόπουλου, «Σπουδαίον ἔγγραφον του Εθνομάρτυρος Αρχιεπισκόπου Κυπριανού», *Απόστολος Βαρνάβας* 2 (1930) 441· Βενέδικτου Εγγλεζάκη, «Το τελευταίον γνωστόν ἔγγραφον του Εθνομάρτυρος Αρχιεπισκόπου Κυπριανού: 1821, Μαΐου 16», *Κυπριακαί Σπουδαί* 46 (1982) 106 [= *Εἴκοσι Μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου, τέταρτος ἕως εικοστός αἰών, ὁ.π., σ. 400*]· Π. Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεῖον Κειμένων*, ὁ.π., σ. 305-307. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό βλ. στη μελέτη «Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1810-1821) Κυπριανός», στις σελ. XXX

58. Α. Λοϊζίδου, «Ένας Γάλλος πρόξενος, μάρτυρας των γεγονότων του 1821 στην Κύπρο», ὁ.π., σ. 353-354· Της ίδιας, *Chypre au temps de la Révolution Grecque*, ὁ.π., σ. 142-148.

θερμές ευχαριστίες προς τον πρόξενο της Αγγλίας στη Λάρνακα Αντόνιο Βοντιτσιάνο, που του έσωσε τη ζωή⁵⁹.

Στο δημοσίευμα σημειώνεται επίσης ότι μερικοί από αυτούς, που επιχείρησαν να διαφύγουν, συνελήφθησαν και αποκεφαλίστηκαν. Όπως αναφέρεται, ανάμεσα στους διαφυγόντες περιλαμβάνονταν ο Επίσκοπος Αμαθούντος και οι Αρχιμανδρίτης και Έξαρχος της Αρχιεπισκοπής, οι οποίοι για τον λόγο αυτό έκοψαν τα μαλλιά τους, ξύρισαν τις γενειάδες τους και ντύθηκαν με ευρωπαϊκά ρούχα, ώστε να καταστούν αγνώριστοι. Από ό,τι, όμως, έχουμε υπόψη, την περίοδο αυτή κανένας Κύπριος κληρικός δεν υπηρετούσε στο εκκλησιαστικό αξίωμα του Επισκόπου Αμαθούντος και ίσως ο άγνωστος επιστολογράφος της εφημερίδας να είχε αποδώσει το οφφίκιο αυτό σε υψηλόβαθμο κληρικό, ο οποίος διέμενε στην περιοχή Λεμεσού. Η μόνη αναφορά, που γίνεται στον Αρχιμανδρίτη της Αρχιεπισκοπής τις μέρες που προηγήθηκαν, εντοπίζεται στο προαναφερθέν έγγραφο, ημερομηνίας 16 Μαΐου 1821, όπου ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός αναφέρεται στον «ήμέτερο Αρχιμανδρίτη», χωρίς να τον κατονομάζει⁶⁰. Είναι αξιοσημείωτο επίσης, ότι σε ποιητάριο άσμα, του έτους 1830, σημειώνεται ότι ανάμεσα σε αυτούς που διέφυγαν στην Τεργέστη ήταν και ο ανωτέρω Αρχιμανδρίτης, χωρίς, όμως, και πάλι να αναφέρεται το όνομά του⁶¹.

Από έγγραφο, ημερομηνίας 15 Αυγούστου 1820, του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού είναι γνωστό ότι ο κληρικός, που υπηρετούσε ως Αρχιμανδρίτης ονομαζόταν Ιωαννίκιος, σύμφωνα

59. Για την επιστολή αυτή βλ. Ιωάννη Συκουτρή, «Ανέκδοτος επιστολή Κυπρίου διαφυγόντος τας σφαγάς του 1821», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923) 353-357· Φοίβου Σταυρίδη, *Επιστολή Κυπρίου διαφυγόντος τας σφαγάς του 1821*, Λευκωσία 1991.

60. Β. Εγγλεζάκη, «Το τελευταίον γνωστόν έγγραφον του Εθνομάρτυρος Αρχιεπισκόπου Κυπριανού: 1821, Μαΐου 16», *ό.π.*, σ. 106 [= *Είκοσι Μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου, τέταρτος έως εικοστός αιώνας*, *ό.π.*, σ. 400].

61. Φ. Κωνσταντινίδη, *Ο Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Μαχαιριώτης (Εψηφισμένος Ηγούμενος Μαχαιρά) και το έργο του*, *ό.π.*, σ. 125 [= *Πνευματική Παρακαταθήκη. Δεκαέξι Μελέτες (1961-1977)*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 396].

και με την προσφώνηση που του απηύθυνε: «Ἡμέτερε ἀρχιμανδρῖτα Κύρ Ἰωαννίκιε»⁶². Πρόκειται για τον μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Ἰωαννίκιο (1840-1949)⁶³, ο οποίος, πριν από τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1821, ήταν γνωστός κυρίως με το οφφίκιο του Εξάρχου, το οποίο είχε τουλάχιστον από το έτος 1816, οπότε γράφτηκε ως συνδρομητής σε βιβλίο που κυκλοφόρησε τότε και ενώ φοιτούσε, ίσως για διάστημα μερικών μηνών, στην Ακαδημία Κυδωνιών⁶⁴. Όπως συμπεραίνεται δηλαδή, ο Ἰωαννίκιος είχε μεν το διακόνημα του Εξάρχου, αλλά και το οφφίκιο του Αρχιμανδρίτη, αξίωμα στο οποίο είχε χειροθετηθεί σε άγνωστο χρόνο. Στην Αρχιεπισκοπή, ωστόσο, υπηρετούσε και δεύτερος Αρχιμανδρίτης, όπως μαρτυρείται σε οθωμανικό έγγραφο των ημερών των σφαγών, όπου αναφέρεται ότι αριθμός προυχόντων και υψηλόβαθμων κληρικών, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνονταν και οι Αρχιμανδρίτης και Ἐξαρχος της Αρχιεπισκοπής, είχαν καταφύγει στα προξενία της Λάρνακας⁶⁵. Στο δε δημοσίευμα της «Notizie del Giorno» σημειώνεται ότι ο Ἐξαρχος, δηλαδή ο Ἰωαννίκιος, μαζί με τον προαναφερθέντα Αρχιμανδρίτη, διέφυγαν τις σφαγές και, όπως έγινε λόγος σε άλλο κεφάλαιο του ανά χείρας τόμου, αυτός υπέγραψε τη διακήρυξη της 6ης Δεκεμβρίου 1821 ως «Ἰωαννίκιος ὁ τοῦ αἰοιδήμου Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ἔξαρχος»⁶⁶.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στο έγγραφο της 23ης Νοεμβρίου 1820, στο οποίο έγινε λόγος για τον εξάδελφο του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού, παπα-Σάββα, αναφέρεται να έχει το οφφίκιο

62. Ἰωάννη Τσικνόπουλλου, «Ο Εθνομάρτυρας Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός», *Απόστολος Βαρνάβας* 32 (1971) 289· Π. Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχαίον Κειμένων*, ὁ.π., σ. 269.

63. Για τον Αρχιεπίσκοπο Ἰωαννίκιο βλ. Λ. Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, ὁ.π., σ. 149-153· Α. Μιτσίδη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», ὁ.π., σ. 753-761.

64. Πέτρου Παπαπολυβίου, «Νεότερα στοιχεία για τους Κύπριους σπουδαστές των Σχολών των Κυδωνιών και της Σμύρνης στην προεπαναστατική περίοδο (1815-1820)», *Μικροφιλολογικά* 47 (2020) 12-13.

65. Ἰω. Θεοχαρίδη, «Ανέκδοτο οθωμανικό έγγραφο σχετικό με τα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο», ὁ.π., σ. 72 [= *Κυπριακός Λόγος*, ὁ.π., σ. 155].

66. Ι. Περισιτιάνη, *Γενική ιστορία της νήσου Κύπρου*, ὁ.π., σ. 781. Για τη διακήρυξη αυτή βλ. τα σχετικά στη μελέτη «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά την Ελληνική Επανάσταση», στις σελ. XXXX

του Αρχιμανδρίτη ο γιος του τελευταίου, Θεοφύλακτος (Θεόφιλος) Θησέας. Στο έγγραφο, όμως, προστίθεται ότι τότε ο Θεοφύλακτος απουσίαζε εκτός Κύπρου, ενώ δεν διευκρινίζεται αν ανήκε ή όχι στο αρχιεπισκοπικό περιβάλλον. Ο ίδιος, όμως, όταν υπέγραψε τη γνωστή διακήρυξη της 6ης Δεκεμβρίου, αναφέρει τον εαυτό του ως Αρχιμανδρίτη του Αρχιεπισκόπου: «ὁ τοῦ ἁοιδήμου ἱερομάρτυρος Κύπρου Ἀρχιμανδρίτης Θεόφιλος»⁶⁷.

Από άλλες πηγές είναι γνωστό ότι ο Θεοφύλακτος, μερικές εβδομάδες πριν από τις σφαγές, βρέθηκε στην Κύπρο, όπου διένειμε τις επαναστατικές προκηρύξεις⁶⁸, που έπεσαν στα χέρια των τοπικών Αρχών και αποτέλεσαν την αιτιολόγηση των προαποφασισθεισών εκτελέσεων⁶⁹. Ο ίδιος, ωστόσο, κατάφερε να διαφύγει, όπως μαρτυρείται σε επιστολή, ημερομηνίας 18 Ιουνίου 1821 (6 Ιουνίου π.ημ.), που ο Γάλλος πρόξενος Μεσέν απέστειλε προς τον Υπουργό Εξωτερικών της χώρας του. Σε αυτή γίνεται λόγος για τον Αρχιμανδρίτη αδελφό του Κυπριανού Θησέα, δηλαδή τον Θεοφύλακτο, ο οποίος είχε καταφέρει να επιβιβαστεί σε γαλλικό πολεμικό πλοίο, ύστερα από την αναζήτησή του από τις Αρχές⁷⁰, προφανώς για το επεισόδιο της διανομής των επαναστατικών φυλλαδίων. Στη συνέχεια, ο ριψοκίνδυνος αυτός κληρικός βρέθηκε στο Καστελλόριζο ή στη Σύμη, από όπου ο αδελφός του, Κυπριανός Θησέας, όπως αναφέρει σε σχετική επιστολή του, ημερομηνίας 3 Ιουλίου 1821, τον έστειλε στην Ύδρα, για να έρθει σε επαφή με τον Δημήτριο Υψηλάντη και τους προκρίτους του νησιού⁷¹. Σε άλλη δε επιστολή, ημερομηνίας 24 Δεκεμβρίου 1825, που ο πρόξενος Μεσέν έστειλε προς τον Γάλλο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρεται και πάλι στην προστασία, που είχε παράσχει σε διάφορους Κυπρίους, οι οποίοι είχαν κινδυνεύσει κατά τα τραγικά γεγονότα του καλοκαιριού του 1821. Ανάμεσά τους, όπως αναφέρει,

67. Ι. Περισιτιάνη, *Γενική ιστορία της νήσου Κύπρου*, ό.π., σ. 781.

68. Βλ. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', ό.π., σ. 293-294, όπου αναφέρει ότι ο Θεοφύλακτος είχε μεριμνήσει για την κυκλοφορία των προκηρύξεων, παραμένοντας στην ασφάλεια του πλοίου και χωρίς να αποβιβαστεί.

69. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', ό.π., σ. 293-294· Γ. Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, ό.π., σ. 10.

70. Α. Λοϊζίδου, «Ένας Γάλλος πρόξενος, μάρτυρας των γεγονότων του 1821 στην Κύπρο», ό.π., σ. 351· Της ίδιας, *Chypre au temps de la Révolution Grecque*, ό.π., σ. 98.

71. Εμ. Πρωτοψάλτη, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 43.

περιλαμβάνονταν τόσο ο ανεπιτός του Αρχιεπισκόπου, όσο και ο Έξαρχος⁷². Κατά συνέπεια είναι βέβαιο, ότι ο κατά την ιταλική εφημερίδα διαφυγών τις σφαγές Αρχιμανδρίτης της Αρχιεπισκοπής ταυτίζεται με τον Θεοφύλακτο Θησέα.

Το δημοσίευμα της «Notizie del Giorno» ολοκληρώνεται με μια γενική περιγραφή των δεινών, που προκάλεσαν στην Κύπρο οι σφαγές και οι διώξεις σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού. «Αί πεδιάδες», σημειώνεται, «είναι έρημοι, ή γεωργία παντελώς κατεστράφη και διεκόπη πᾶσα έμπορική συναλλαγή». Τα ανωτέρω, καθώς και η δραματική αποψίλωση του πληθυσμού, που προκλήθηκε, μαζί με την εξάντληση των υποδούλων από επιπρόσθετες φορολογικές επιβαρύνσεις, αποτυπώνονται εύγλωττα σε πολλά κείμενα της εποχής, όπως αυτό του σύγχρονου των γεγονότων Σουηδού περιηγητή Γιάκομπ Μπέργκρεν (Jacob Berggren), ο οποίος, το 1822, αναφέρει στο οδοιπορικό του, ότι «ο ελληνικός πληθυσμός του νησιού είχε περιοριστεί σε τέτοιο βαθμό, που πολλά μεγαλοχώρια ήταν εντελώς ακατοίκητα»⁷³.

Αποκαλυπτική για τις συνέπειες, που προκλήθηκαν από τα δραματικά γεγονότα του 1821, είναι επίσης οθωμανική πηγή για την ιστορία της Κύπρου, που χρονολογείται στα 1832. Σύμφωνα με αυτήν, οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν κατά το διάστημα 1822-1832 υποχρέωσαν τελικά την Πύλη να λάβει σειρά μέτρων, όπως δικαιότερη φορολογική κατανομή και σχετικές ελαφρύνσεις, για να περιορίσει τη μαζική φυγή του χριστιανικού πληθυσμού, που, το 1831, ανέρχονταν στους 29.110 άρρενες κάθε ηλικίας⁷⁴. Γιατί, χωρίς τη λήψη των μέτρων αυτών, όπως προέβλεπε ο επιστολογράφος της «Notizie del Giorno», εξαιτίας της

72. Νεοκλή Κυριαζή, «Ενδιαφέρουσαι επιστολαί», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930) 107· Π. Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχείον Κειμένων*, ό.π., σ. 385.

73. Μεσεβρινού [= Αντώνη Μυστακίδη], «Ματιές ενός Σουηδού στην Κύπρο του 1820», *Ο Κύκλος* 3-4 (1980) 106-107. Περισσότερα για τις εντυπώσεις του Μπέργκρεν από την επίσκεψή του στο νησί βλ. στο κεφάλαιο «Φιλελληνισμός και Κύπρος κατά την Ελληνική Επανάσταση», στις σελ. 255-256.

74. Βλ. Ιωάννη Θεοχαρίδη - Stefan Andreev, *Τραγωδία 1821 συνέχεια. Οθωμανική πηγή για την Κύπρο, 1822-1832*, Λευκωσία 1996, σ. 183-189 (για τις επιπτώσεις των σφαγών), σ. 197-198 (για την απογραφή του πληθυσμού).

συμπεριφοράς του κατακτητή, το νησί θα καθίστατο «οικήτηριον θηρίων, μᾶλλον, παρά ἐνδιαίτημα ἀνθρώπων».

Τό δημοσίευμα τῆς «Notizie del Giorno»

A

[Ὁ ἀξιότιμος ἡμῶν φίλος κ. Ζώνης, Ἰταλός, γινώσκων ὅτι συλλέγομεν πᾶσαν ὕλην γραπτὴν ἢ προφορικὴν, ἀναγομένην εἰς τὰ ἐν Κύπρῳ διαδραματισθέντα κατὰ τὸ 1821, ἐπέδωκεν ἡμῖν δύο φύλλα τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκδιδομένης κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐφημερίδος «Notizie del Giorno», ἐν οἷς μία ἐκ Ζακύνθου ἀνώνυμος ἀνταπόκρισις δίδει πολυτίμους εἰδήσεις, ἅς ἐν μεταφράσει ἀρχόμεθα δημοσιεύοντες. Ἐκφράζομεν δημοσίᾳ τὰς εὐχαριστίας μας πρὸς τὸν εἰρημένον σπουδαῖον ἡμῶν φίλον, θέλομεν δέ πράξει αὐτὸ τοῦτο καὶ πρὸς πάντα ἄλλον, ὅστις θά εὐηρεστεῖτο νὰ παράσῃ ἡμῖν παρομοίαν χάριν].

Ζάκυνθος 8 Ὀκτωβρίου: Ἀφήγησις τῆς ἀξιοθρυλήτου καταστάσεως τῶν κατοίκων τῆς Κύπρου, ληφθεῖσα ἐξ ἐπιστολῶν ἀξιοπίστων ἐκ Λάρνακος τῆς 16ης καὶ 22ας Αὐγούστου 1821.

Μετά τὰ ἀπαίσια συμβάντα ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσι τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἔφθασε καὶ εἰς Κύπρον τὸ διάταγμα νὰ ἀφοπλισθῶσι γενικῶς ἅπαντες οἱ κάτοικοι. Ἐν τῷ ἅμα ὁ γενικός διοικητής ἀμέσως διέταξε τὴν ἀπαγόρευσιν καὶ κατάσχεσιν παντός εἶδους ὄπλου πυρός καὶ τομῆς. Ἀφηρέθησαν λοιπὸν ταῦτα καὶ ἀπὸ Φράγκους, Ἀρμενίους καὶ Μαρωνίτας· οἱ κρεοπῶλαι, οἱ παντοπῶλαι, οἱ γεωργοὶ καὶ πάντες οἱ ἄλλοι ἐστερήθησαν τῶν χρησιμευόντων εἰς τὸ ἐπιτήδευμα αὐτοῖς πρὸς κόψιν ὀργάνων· ἢ ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις πωλουμένη πυρίτις συναχθεῖσα ἐναπεθηκεύθη εἰς τὸ φρούριον. Σάββας τις εἶχε κρύψει ἐν βαρέλιον πυρίτιδος εἰς ἓν δωμάτιον τῆς ἐνοριακῆς ἐκκλησίας τῆς Φανερωμένης ἐν Λευκωσίᾳ· γνωσθέντος τοῦ πράγματος, αὐτοπροσώπως ὁ διοικητής ἐπῆγεν ἐκεῖ καὶ ἰδὼν τὴν πυρίτιδα διέταξε τὴν μετακόμισιν αὐτῆς εἰς τὸ φρούριον· ὁ Σάββας εὐτυχῶς εὐρίσκετο εἰς Λάρνακα καὶ μόλις ἀκούσας τὸ συμβεβηκός ἔκρινε φρόνιμον νὰ κρυφθῇ. Ἐπειδὴ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εὐρεθῇ, ἀντὶ τούτου ἐκρατήθη ὁ παπᾶ Λεόντιος, ἐφημέριος τῆς ἰδίας ἐκκλησίας καὶ ὑπὸ πάντων ἀγαπώμενος, οὗτινος ἔκοψαν τὴν κεφαλὴν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀγορᾶς οἱ δῆμοι τοῦ βαλῆ.

Μή κορεσθέντες εις τοῦτο τό αἷμα, ἀπεκεφάλισαν ἄλλους πέντε Ἑλληνας, δύο μοναχοὺς καί τρεῖς λαϊκοὺς, οἱ ὅποιοι δι' οὐδέν ἐνομίσθησαν ἔνοχοι παρά, διότι ἔκρυψαν ἕν τουφεκίον ἢ διότι πρότερον ἔλαβον μικράς διενέξεις μετά Τούρκων. Γνωσθεισῶν τῶν σφαγῶν τούτων, ὄχι μόνον ὁ Κύπριος Σάββας, ἀλλά καί οἱ ἄρχοντες, Χατζῆ Λοῖς καί Χατζῆ Πετράκις ἐκ Κυθραίας, ἀνεχώρησαν ἐκ Κύπρου, διά νά ἀποφύγωσι τήν ὀργήν τοῦ βασιλῆ, ὅστις ἐν τῷ μεταξύ ἠσύχασε. Μετά ταῦτα ἔφερον ἀπό τήν Πτολεμαΐδα 2,000 στρατιώτας, μέ ἄλλους χιλίους νεοσυλλέκτους· τῇ 3ῃ Μαΐου ἤρχισαν τά πράγματα νά λαμβάνωσιν ὄψιν πλέον ἐπίφοβον. Κυριακήν τινα, ἐνῶ ὤδευεν ἕν ἀπόσπασμα ἐξ 800 στρατιωτῶν Τούρκων πρὸς τόν Ἅγιον Παντελεήμονα (;), πρὸς φύλαξιν τῶν παραλίων, ἐπέρασεν ἐνώπιον τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, τελουμένης λειτουργίας ὑπό τῶν Ἑλασσόνων παρατηρητῶν *Minori Oservanti*· ἐτόλμησαν νά κενώσωσι τά τουφεκία των· ὑπό τοῦ πολλοῦ καπνοῦ περιεκαλύφθη ἡ ἐκκλησία ἐντὸς σκότους· τοῦτο κατεφόβισε τοὺς εὕρισκομένους ἐν αὐτῇ, πρό πάντων δέ τὰς Καθολικὰς κυρίας, αἱ ὅποια κατέπεσαν ἡμιθανεῖς. Ἀκολουθοῦντες τόν δρόμον των οἱ ῥηθέντες στρατιῶται καί πλησιάσαντες εἰς τήν κατοικίαν τοῦ προξένου τῆς Α. Χριστιανικωτάτης Μεγαλειότητος (S.M. Cristianissima), δύο φορές διαδοχικῶς κατεξέσχισαν διά τῶν τουφεκίων των τήν σημαίαν του.

Ὅλους τοὺς κυρίους προξένους δυσηρέστησεν ἡ τοιαύτη περιφρόνησις καί τολμηρία καί ἀνεφέρθησαν κατά τοὺς τύπους εἰς τόν διοικητὴν τῆς Λευκωσίας· ἀλλ' ἐκεῖνος οὔτε ὀλίγην οὔτε πολλήν ἀκρόασιν ἔδωκε· διό ἐθεώρησεν ἑαυτὸν ὁ εἰρημένος κ. πρόξενος τῆς Γαλλίας, ὡς μὴ λαβὼν οὐδεμίαν ἱκανοποίησιν, πολὺ προσβεβλημένον· ἔπειτα, ἐκ συμφώνου μετά τῶν ἄλλων προξένων, ἐναυλώθη πλοῖον, διά νά σταλῆ μέ ἐπίσημα ἔγγραφα εἰς τοὺς κ. πρέσβεις των καί ὑπουργοὺς, τοὺς παρά τῇ Ἑψηλῇ Πύλῃ ἐδρεύοντας· ἀλλὰ κατά τήν ἐπιστροφήν τοῦ πλοίου ἐκρατήθησαν ἀπὸ τοὺς Ἵδραίους αἱ ἀπαντήσεις τῶν πρέσβεων. Ὁ διοικητὴς ἐν τούτοις, ὅστις προέβλεπε τὰς συνεπείας τῆς βαρβάρου διαγωγῆς του, ἔγραψεν εἰς τὸν καπιτάν πασσᾶν, ἀρχιναύαρχον, ὑπὸ τήν προστασίαν καί διαταγήν τοῦ ὁποίου ἐξαρτᾶται ἡ νῆσος ἐκείνη, κατηγορῶν τοὺς Κυπρίους ὅτι εἶναι ἐπαναστάται καί ὅτι ἔχουσι μυστικὰς σχέσεις μετά τῶν Ἵδραίων. Ὁ εἰρημένος καπιτάν πασσᾶς περιορίσθη νά τοῦ ἀναγγεῖλῃ ὅτι ἐξήτασε καλῶς τό πρᾶγμα, ἀλλ' ὁ διοικητὴς ἔπραξεν ὅλον τό ἐναντίον, καί μάλιστα ἔδειξε ταυτοχρόνως ἀγριώτατον χαρακτῆρα.

Ἐγραψεν εἰς ὅλους τοὺς ἐπισκόπους τῆς νήσου ἐκείνης νά ἔλθωσιν εἰς τὴν Λευκωσίαν μέ τοὺς κοτζαμπασίδας, ἥτοι προεστῶτας καὶ ἄλλους ὑπαλλήλους, ὅτι θά τοὺς κοινοποιήσῃ ἐν φερμάνιον. Ἐκεῖνοι ἔφθασαν τῇ 18ῃ τοῦ παρελθόντος Ἰουλίου εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ τῇ 21ῃ τοὺς ἐπῆρυν εἰς τό Σεράγιον, τὴν κατοικίαν του. Εὐθύς διέταξε νά κλεισθῶσιν αἱ πύλαι τῆς πόλεως καὶ τοῦ Σεραΐου καὶ πρῶτον διέταξε καὶ ἀπεκεφαλίσθη ὁ ἐπίσκοπος τῆς Λάρνακος, ἔπειτα ὁ ἐπίσκοπος τῆς Πάφου καὶ μετ' αὐτόν ὁ τῆς Κυρηνείας, καὶ διέταξε νά κρεμασθῇ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Νήσου μακαριώτατος Κυπριανός μετὰ τοῦ ἀρχidiaκόνου του. Μόνον ὁ ἐπίσκοπος τῆς Τριμηθοῦντος ἔλαβε τὴν τύχην νά φύγῃ ἐκ τῆς νήσου ἄγνωστος καὶ ἔφθασεν εἰς Ἀγκῶνα, ἐνθα τόρα εὐρίσκεται ὑπὸ κάθαρσιν, μετὰ τῶν δύο ἀνεπιῶν του. Δέν ἠρκέσθη εἰς τοῦτο τό χυθὲν αἷμα· ἠθέλησε νά ἀποκεφαλίσῃ τοὺς Μασούρας, τὸν υἱὸν τοῦ Γλυκῆ καὶ ἓνα βοσκόν. Διέταξε νά παύσῃ ἡ σφαγὴ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, διότι ἔπρεπε νά προσκαλέσῃ τό διβάνιον, διὰ νά ἐκλέξῃ νέους ἐπισκόπους, ἐκείνους οἱ ὅποιοι κατεῖχον τά ἀνώτερα ἀξιώματα.

Τῇ 22α τοῦ εἰρημένου μηνός ἐπανεστράφη εἰς διάπραξιν ἄλλων σφαγῶν· ἔκοψε τὰς κεφαλὰς ὅλων τῶν προεστῶτων τῆς πόλεως καὶ τῶν ἄλλων μερῶν· μεταξύ τῶν ἀρχόντων ἐκείνων εἶναι οἱ Σολομωνίδης, Οἰκονομίδης, Ἀντωνόπουλος, Πιεράκης, Ζωγράφος, Κουρτελλάρης κτλ. Διέταξεν ὡσαύτως νά ἀποκεφαλίσθωσιν ὅλοι οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηρίων, δημεύων τὰ ὑπάρχοντά των καὶ πρό πάντων τὰ τοῦ περιφήμου μοναστηρίου τῆς Κύκκου, ἀφοῦ ἀπεκεφάλισε τὸν ἀρχιμανδρίτην αὐτοῦ, ἤρπασε πρῶτον τὰ ἀκίνητα κτήματα, τὰ πολύτιμα πράγματα ὡς καὶ αὐτὰ τὰ ἄμφια τῆς ἐκκλησίας. Ἡ αὐτὴ διαρπαγὴ ἐπερίμενε καὶ πολλοὺς Ἑλληνας, ἔχοντας μεγάλα ὑπουργήματα εἰς τό σεράϊον καὶ τό μαχκεμέ, τὴν κατοικίαν τοῦ μουφτῆ, τοὺς ὁποίους ταυτοχρόνως διὰ τῆς βίας ἠνάγκασε νά γίνωσι Τοῦρκοι· τὴν ὁποίαν τύχην ὄφειλον νά ἀκολουθήσωσι τὰ τέκνα τῶν φονευθέντων κυρίων καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Τῇ 23ῃ τοῦ ἄνω μηνσθέντος μηνός ἐξεδόθη ἡ μοιραία ἀπόφασις νά κοπῶσιν αἱ κεφαλαὶ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ δικαστηρίου, δύο ἀνεπιῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ ἄλλων τριῶν προσώπων· ὁμοίαν ποινὴν ὑπέστησαν οἱ Ἑλληνες ἔμποροι τῆς Λευκωσίας, Λάρνακος καὶ Λεμησοῦ κτλ., οἱ πρωτοπαπᾶδες καὶ ἄλλοι προεστῶτες. Τί ἀκόμη! Τό ἴδιον ἐγένετο τῇ 24ῃ εἰς τὸν προεστῶτα τῆς Λεμησοῦ καὶ εἰς ἄλλους τρεῖς κατοίκους τῆς πόλεως ἐκείνης καὶ εἰς πολλοὺς κληρικούς καὶ λαϊκούς.

Καθ' ἐκάστην τίποτε δέν ἐσκέπτετο ὁ εἰρημένος βαλῆς παρά νά φέρη ἀπό ὅλα τά μέρη τῆς νήσου ἀθώους καί δυστυχεῖς ἀνθρώπους, διά νά χύνηται ὅσον τό δυνατόν περισσότερον αἷμα λαϊκῶν, μοναχῶν καί ἱερέων, καί ἐκράτει ἀκριβῆ σημεῖωσιν τῶν εὐκαταστάτων, ἵνα τοὺς ἔχη εἰς τήν διάθεσίν του. Κατά συνέπειαν τούτου ἔφθασεν εἰς τήν ἀπίστευτον σκληρότητα νά κατασφάζη ἄλλοτε 10, ἄλλοτε 15 ἕως 20 καθ' ἐκάστην ἡμέραν· ἐάν καμμίαν ἡμέραν περάση χωρίς κανένα θῦμα, τήν ἀκόλουθον διπλασιάζει τόν ἀριθμόν πρός ἐξίσωσιν. Μέ τοιοῦτο εὐρύ σύστημα ἕως τώρα ἐξωλόθρευσε τοὺς προεστῶτας, τοὺς ἱερεῖς, τοὺς ἀρχιερεῖς· ἄλλοι, ὅπως διαφύγωσι τόν θάνατον, μεταμφιεσμένοι ὡς Εὐρωπαῖοι ἀνεχώρησαν εἰς Γένουαν, Μασσαλίαν καί Λιβόρνον.

Μεταξύ τούτων εὐτυχεῖς εἶναι ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἀμαθοῦντος, ὁ ἀρχιμανδρίτης καί ὁ ἔξαρχος τοῦ αἰοιδίμου Κυπριανοῦ ἀρχιεπισκόπου, οἱ ὅποιοι, ἀφοῦ ἐξύρισαν κόμην καί γένειον, ἐνδυθέντες εὐρωπαϊστί, ἀπέπλευσαν εἰς Εὐρώπην· ἀλλά δέν συνέβη οὕτω καί εἰς δύο ἄλλους, οἵτινες ἀναγνωρισθέντες, ἐνῶ ἔφευγον, ἐκρατήθησαν καί ἔπειτα ἀπεκεφαλίσθησαν. Διά τοῦτο μεγαλείτερος φόβος διεδόθη εἰς τὰς ψυχὰς ἐκείνων, οἵτινες ἤλπιζον διά τῆς φυγῆς νά σωθῶσι. Μόλον τοῦτο, ὅπως ὑπεκφύγη τις τό ἔσχατον κακόν, περιφρονεῖ πάντα κίνδυνον· οὕτω πολλαί οἰκογένειαι καί μέ τήν ἰδίαν των ἐνδυμασίαν κατώρθωσαν νά σωθῶσι διά τῆς φυγῆς.

Ἐν τούτοις δέν θέλει νά μείνη πλέον κανεῖς εἰς τήν νῆσον ἐκείνην, διευκολυνομένης τῆς φυγῆς των ὑπό τῶν Εὐρωπαϊῶν, οὕτω ἄλλοι μὲν ἔφυγον, ἄλλοι δέ προετοιμάζονται· ὥστε μετ' ὀλίγον ἡ νῆσος θά καταστῆ μία ἔρημος. Μεταξύ τῶν βαρβαροτήτων τούτων τοῦ βαλῆ εἶναι ἀκόμη ἀξία σημειώσεως καί αὕτη· διέταξε νά κρημνισθῶσι μέχρι ἐδάφους ὅλα τά παλάτια τῶν πλουσίων Ἑλλήνων καί Ἀρμενίων ἐπί σκοπῶ νά μή δύναται πλέον νά κατοικήσωσιν οἱ μεταγενέστεροι εἰς ἐνδαιτήματα ὑψηλά καί οἰκήματα μεγαλοπρεπῆ, ἀλλ' εἰς τοὺς ἀπομείναντας εὐτελεῖς καί πενιχρούς οἰκίσκους. Οἰκτεῖραντες οἱ πρόξενοι καί Φράγκοι ἔμποροι τήν ἀξιοθρήνητον κατάστασιν τῶν πολυαριθμῶν ἐκείνων συμπολιτῶν των, ἰδίως δέ τά παιδιά καί τὰς παρθένους, μετά προθυμίας ἐδέχθησαν νά τοὺς κρύψωσιν εἰς τὰς οἰκίας των.

Μολαταῦτα ὁ βαλῆς δέν παύει νά ἀναζητῆ αὐτούς καί νά ἀποπειρᾶται νά τοὺς ἀπαιτήσῃ νά γίνωσι Τοῦρκοι καί νά ἀπαιτῆ ἀπό τοὺς προξένους τήν παράδοσίν των, ὅτε μὲν διά παρακλήσεων, ὅτε δέ δι' ἀπειλῶν, διαμαρτυρόμενος ὅτι ὁ ἴδιος θά εἰσέλθῃ εἰς τὰς κατοικίας των νά τοὺς πάρῃ. Βλέπων, ὅμως, ὅτι οἱ πρόξενοι δέν ἐνδίδουσιν εἰς τὰ σχέδιά του,

προθυμούμενοι νά σώσωσι τόσους δυστυχεῖς, λέγεται ὅτι ὁ βαλῆς ἔγραψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν νά λάβῃ ἄδειαν νά πατήσῃ τά προξενεῖα. Συνέβη ἀκόμη πολλάι ἔγκυοι γυναῖκες, λαβοῦσαι τήν θλιβεράν εἶδησιν τοῦ θανάτου τῶν συζύγων των, ἀφοῦ ἀπέβαλον ἄωρα τά ἔμβρυα, αἱ ἴδιαι ἐκ τῆς λύπης ἀπέθανον.

Δ

Εἶναι τό πᾶν φόβος καί κατάπληξις, ἐπειδή οἱ χωρικοί, ἐπιφορτιζόμενοι μέ δυσβαστάκτους φόρους, δέν δύνανται νά ἐπαρκέσωσι, σύρονται εἰς τάς φυλακάς, σιδηροδέσμοι καί πειναλέοι. Ποῖον δέν κινεῖ εἰς οἶκτον ἢ νῆσος ἐκείνη βλέποντα αὐτήν ἐρημωθεῖσαν τῶν Ἑλλήνων κατοίκων της, ἐξ ὧν ἄλλοι ἐσφάγησαν, ἄλλοι ἔφυγον, ἄλλοι ἠναγκάσθησαν νά ἀσπασθῶσι τόν Μωαμεθανισμόν καί ἄλλοι τέλος ἐκ τοῦ φόβου τῶν βασάνων καί τῶν φόρων εὐρίσκονται ἡμιθανεῖς; Ὡς ἔπακρον τῶν τόσων συμφορῶν πρέπει νά προστεθῇ καί τοῦτο, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δέν ἐνθυμοῦνται πρό ἐτῶν πολλῶν συγκομιδῆν ἀφθονωτέραν τοῦ ἔτους τούτου ὄλων τῶν προϊόντων· οὐδεῖς τῶν κατοίκων ἠδυνήθη νά ἀπολαύσῃ τούτων ὡς ἐκ τῶν θλιβερῶν γεγονότων, οὔτε νά ὠφεληθῇ ἐξ αὐτῶν.

Οὐδεῖς ἔμπορος πραγματικῶς εὐρίσκεται θέλων νά ἀποκτήσῃ γαίας, καίτοι πωλουμένας εἰς εὐτελεστάτην τιμήν· εἷς τράγος πωλεῖται ἀντί δύο φράγκων, καί ἓν κοιλόν σίτου ἀντί ενός φράγκου καί ἡμίσεος, καί ἓν κοιλόν κριθῆς ἀντί ενός φράγκου, καί οὕτω σχετικῶς πᾶν τρόφιμον. Οἱ ἔμποροι, ἐπειδή ἐνεπιστεύθησαν τάς πραγματείας καί τά χρήματά των εἰς κτηματίας, ἤδη φονευθέντας ἢ φυγόντας ἢ δημευθέντας ἢ ἐξηντλημένους ἐκ τῶν φόρων, κατήντησαν εἰς πτώχευσιν. Ὅλαι αἱ ἐκκλησῖαι καί τά μοναστήρια τῶν Ἑλλήνων, τά ὅποια ἐπλουτίσθησαν ἢ ἐξ ἰδίων κεφαλαίων ἢ ἐκ δωρεῶν καί βοηθειῶν καί ἀφθόνων ἱερῶν σκευῶν, ἐγυμνώθησαν ἤδη παντελῶς, αἱ πεδιάδες εἶναι ἔρημοι, ἡ γεωργία παντελῶς κατεστράφη καί διεκόπη πᾶσα ἐμπορική συναλλαγή. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ὁ βαλῆς ἐκεῖνος (ὁ Κουτζούκ Μεχμέτης) ὤμοσε τήν καταστροφὴν καί τόν ὄλεθρον ὄλου τοῦ ἔθνους.

Ἀλλ' ἤδη αἱ οἰκογένειαι τῶν προξένων τῆς Γαλλίας, Νεαπόλεως καί Ῥωσσίας κτλ. ἀνεχώρησαν εἰς Εὐρώπην· καί προπαρασκευάζονται οὕτω νά πράξωσι καί ἄλλαι οἰκογένειαι Εὐρωπαϊῶν ἐνταῦθα διατριβόντων. Μένουσι μόνον ἐπὶ τοῦ παρόντος οἱ πρόξενοι, ὅπως ἐκπληρῶσι τά πολιτικά των καθήκοντα. Κατ' ἐπανάληψιν ἀπέπλευσεν ἐκ Κύπρου ἓν νεαπολιτικόν πλοῖον, διευθυνόμενον εἰς Λιβόρνον καί φορτωμένον οἰκογενείας Ἑλλήνων καί Εὐρωπαϊῶν, ἄλλα πλοῖα γαλλικά, σαρδικά καί αὐστριακά εἶναι ὑπό ναύλωσιν, διὰ νά

μεταφέρωσι τάς οικογενείας αἱ ὅποῖαι ἔμειναν, Ἑλλήνων καί Φράγκων, καί ὅσους ἄνδρας κατορθώσωσι μετημφισμένοι νά φύγωσι καί τότε θά μείνη ἡ νῆσος οἰκητήριον θηρίων, μᾶλλον, παρά ἐνδιαίτημα ἀνθρώπων.

Πηγή: *Φωνή τῆς Κύπρου*, 11/23.5.1885, 18/30.5.1885, 25/6.6.1885, 8/20.6.1885.

Δημοσιεύτηκε στον τόμο: Κωστή Κοκκινόφτα, *Κύπρος καί 1821*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία 2021, σ. 488-524.